

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Διαπολιτισμική επικοινωνία και συμπερίληψη
παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση – Απόψεις γονέων

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜ 69015007

ΕΠΟΠΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΕΛΕΝΗ ΜΟΥΣΣΕΝΑ

ΑΘΗΝΑ, 2021

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Διαπολιτισμική επικοινωνία και συμπερίληψη
παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση - Απόψεις γονέων

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, ΑΜ 69015007

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη **Αναστασία Βασιλοπούλου** του **Παναγιώτη** με αριθμό μητρώου **69015007** φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής **ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ** του Τμήματος **ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ** δηλώνω υπεύθυνα ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη

Abstract

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	8
2. Βιβλιογραφική ανασκόπηση	
2.1 Διαπολιτισμική Επικοινωνία.....	11
2.1.1 Χαρακτηριστικά διαπολιτισμικής επικοινωνίας.....	11
2.1.2 Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα.....	14
2.1.2.1 Πολιτισμός/Κουλτούρα Ρομά.....	15
2.1.2.2 Σχέση Ρομά με την εκπαίδευση.....	16
2.1.3 Επικοινωνία γονέων Ρομά και εκπαιδευτικών.....	17
2.1.3.1 Απόψεις γονέων Ρομά.....	18
2.1.3.2 Απόψεις Εκπαιδευτικών	20
2.2 Συμπερίληψη Ρομά στην εκπαίδευση.....	22
2.2.1 Διακήρυξη της Σαλαμάνκας	22
2.2.2 Κακές πρακτικές Συμπερίληψης.....	22
2.2.3 Καλές Πρακτικές Συμπερίληψης.....	25
3. Μεθοδολογία	
3.1 Ερευνητική Μέθοδος.....	29
3.2 Πληθυσμός και Δείγμα της έρευνας.....	29
3.3 Ερευνητικό Υλικό - Εργαλεία.....	30
3.4 Ερευνητική Διαδικασία.....	30
4. Παρουσίαση και συζήτηση των αποτελεσμάτων	32
5. Συμπεράσματα και προτάσεις	46

Βιβλιογραφικές αναφορές	
Ελληνόγλωσσες.....	49
Ξενόγλωσσες.....	50
Παράρτημα – Δείγμα Συνεντεύξεων	
Συνέντευξη	54

Περίληψη

Αφετηρία της παρούσας έρευνας αποτέλεσε το ενδιαφέρον της ερευνήτριας για τις απόψεις των γονέων Ρομά για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Μετά από δυο χρόνια εργασίας στην Μη Κυβερνητική Οργάνωση (ΜΚΟ) «Κοινωνικό Κέντρο Πεταλούδα», η οποία βοηθάει παιδιά Ρομά στα Άνω Λιόσια να ξεκινήσουν και να παραμείνουν στο σχολείο, η ερευνήτρια διαπίστωσε πως η φωνή των γονέων τους συχνά δεν ακούγεται. Παρατήρησε πως υπάρχουν δυσκολίες στην αντίληψη των προβλημάτων τους από τους εκπαιδευτικούς όπως και πρακτικές που τους αποξενώνουν ακόμα περισσότερο από τη ζωή τους σχολείου. Προκειμένου να ερευνηθούν οι λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό, στην παρούσα εργασία θα εντοπιστούν κάποιες από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γονείς Ρομά στην επικοινωνία τους μαζί με τους εκπαιδευτικούς των παιδιών τους. Επιπλέον, θα παρουσιαστούν πρακτικές που βοηθούν στη συμπερίληψη των Ρομά στην εκπαίδευση και πρακτικές που την παρεμποδίζουν. Κύριος σκοπός της εργασίας είναι να διερευνηθούν οι δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντούν οι γονείς Ρομά στην επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς και να καταγραφούν οι απόψεις τους αναφορικά με τις συμπεριληπτικές παιδαγωγικές πρακτικές. Η παρούσα έρευνα είναι μια ποιοτική μελέτη με τη χρήση ημι-δομημένης συνέντευξης. Ολοκληρώνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους γονείς που συνέλαβαν με την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων στην υλοποίηση της συγκεκριμένης έρευνας. Ειδικότερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτριά μου κα. Ελένη Μουσένα για τις μεθοδολογικές συμβουλές και παρεμβάσεις και για την στήριξη και ενθάρρυνσή της. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου η οποία με στηρίζει σε κάθε μου βήμα και ήταν δίπλα μου σε όλη τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας επιστημονικής έρευνας.

Λέξεις κλειδιά: Διαπολιτισμική Επικοινωνία, Συμπερίληψη, Ρομά, Γονείς

Abstract

The starting point of this research was the researcher's interest in the views of Roma parents on the education of their children. After two years of working for the NGO "Petalouda Social Center", which helps Roma children in Ano Liossia to start and stay in school, the researcher found that their parents' voices are often not heard. She noted that teachers often do not perceive the Roma people's problems as well as school practices that alienate them even more from school life. In order to investigate the reasons why this happens, in this research, some of the difficulties that Roma parents face in communicating with their children's teachers will be identified. In addition, practices that help to include Roma in education and practices that prevent it will be presented. The main purpose of the study is to investigate the difficulties and obstacles that Roma parents encounter in communicating with teachers and to record their views regarding the inclusive pedagogical practices. This research is a qualitative study using semi-structured interview. It is qualitative research in which semi-structured interviews were conducted. In conclusion, I would like to thank all the parents who were interviewed for conducting this research. In particular, I would like to thank my supervisor Mrs. Eleni Mousena for her methodological advice and interventions and for her support and encouragement. Finally, I would like to thank my family who support me every step of the way and have been by my side throughout the writing of this scientific research.

Keywords: Intercultural Communication, Inclusion, Roma, Parents

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι Ρομά αποτελούν την μεγαλύτερη εθνική μειονότητα της Ευρώπης και υπολογίζεται πως 10-12 εκατομμύρια ζουν σε αυτήν. Προήλθαν από την Ινδία και βρίσκονται στον Ευρωπαϊκό χώρο για περισσότερο από 600 χρόνια (The Roma-Europe's forgotten people, χωρίς ημερομηνία). Λόγω του ρατσισμού και της καταδίωξης που έχουν δεχθεί ανά τους αιώνες, αναγκάστηκαν να γίνουν νομαδικός πληθυσμός. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να μην έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και να αποκτήσουν πλούσια προφορική παράδοση. Δυστυχώς, μέχρι και σήμερα, ο πληθυσμός των Ρομά δεν έχει δικαιωθεί. Αντιμετωπίζουν ακόμα έντονο ρατσισμό και καταπάτηση των δικαιωμάτων τους. Οι κακές συνθήκες διαβίωσης, η ανεργία και η φτώχεια αποτελούν μόνο κάποια από τα προβλήματα με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι οι Ρομά σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους (Bradford, 2018).

Η εκπαίδευση αποτελεί εργαλείο που είναι ικανό να σπάσει τον κύκλο της φτώχειας και του αποκλεισμού στον οποίο είναι παγιδευμένοι οι Ρομά. Όμως, η σχολική διαρροή και αποτυχία στους Ρομά αποτελούν σημαντικά προβλήματα, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Σημαντικά ποσοστά παιδιών δεν γράφονται ποτέ στο σχολείο, και αυτά που γράφονται πραγματοποιούν μόνο τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Πολλές φορές παρόλο που καταφέρνουν να φοιτούν για αρκετά χρόνια, οι γνώσεις και η ικανότητές τους δεν είναι πολλές. Πολλοί εκπαιδευτικοί κατηγορούν τις οικογένειές τους, καθώς θεωρούν πως δεν ενδιαφέρονται. Από την άλλη οι Ρομά χάνουν την εμπιστοσύνη στους δασκάλους, επειδή βλέπουν τα παιδιά τους να μην προοδεύουν. Παρατηρείται δηλαδή πως υπάρχει δυσκολία στην επικοινωνία των δυο αυτών ομάδων. Οι οικογένειες Ρομά και οι εκπαιδευτικοί προέρχονται από δυο εντελώς διαφορετικούς κόσμους. Με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, τρόπο ζωής και μητρική γλώσσα η επικοινωνία τους χαρακτηρίζεται ως διαπολιτισμική. Η διαπολιτισμική επικοινωνία είναι δηλαδή η πρώτη έννοια που θα απασχολήσει την παρακάτω έρευνα.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η διαρροή των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση είναι σοβαρό ζήτημα. Η συμμετοχή των Ρομά στην προσχολική αγωγή είναι σχεδόν ανύπαρκτη στην Ελλάδα. Όσα παιδιά ξεκινήσουν το Δημοτικό σχολείο, συνήθως δεν το ολοκληρώνουν, με αποτέλεσμα να είναι πολύ μικρό και το ποσοστό των Ρομά στην

δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επιπλέον παρατηρείται πως παρόλο που ένα παιδί μπορεί να έχει ολοκληρώσει κάποιες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, οι ικανότητές του στην ανάγνωση και στη γραφή σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι επαρκείς. Προκειμένου να εξαλειφθούν οι παραπάνω καταστάσεις πρέπει τα σχολεία να εφαρμόζουν συμπεριληπτικές πρακτικές. Δεύτερος ορισμός της ερευνητικής εργασίας λοιπόν, είναι η συμπερίληψη στην εκπαίδευση. Δεν αρκεί το να βρίσκονται απλώς μέσα στις σχολικές αίθουσες τα παιδιά, καθώς η σημερινή πραγματικότητα αποδεικνύει πως αυτό δεν είναι αρκετό. Για να χαρακτηριστεί η εκπαίδευση ως συμπεριληπτική πρέπει να ληφθούν υπόψη ψυχολογικοί και πολιτισμικοί παράγοντες.

Συνοψίζοντας, σκοπός της παρούσας έρευνας είναι πρώτον, να μελετηθούν οι δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντούν οι γονείς Ρομά στην προσπάθειά τους να επικοινωνήσουν με τους δασκάλους και τους διευθυντές των παιδιών τους, και δεύτερον, να ερευνηθούν οι απόψεις τους πάνω σε κάποιες συμπεριληπτικές πρακτικές της εκπαίδευσης. Οι γονείς που επιλέχθηκαν για την έρευνα έχουν παιδιά στην προσχολική παιδική ηλικία (0-8 ετών). Επιλέχθηκε το συγκεκριμένο θέμα, καθώς η φωνή των Ρομά είναι εκείνη που συνήθως δεν ακούγεται. Έχουν πραγματοποιηθεί πολλές έρευνες που παρουσιάζουν την οπτική γωνία των εκπαιδευτικών και λιγότερες που θέλουν να ακούσουν την γνώμη και τις απόψεις των Ρομά γονέων. Επιπλέον η βιβλιογραφία είναι σχετικά ελλιπής όσον αφορά τους Ρομά που βρίσκονται στην προσχολική ηλικία και πολύ πιο συχνά συναντώνται έρευνες που έχουν να κάνουν με παιδιά στην πρωτοβάθμια και στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η εργασία δομείται ως ακολούθως. Στο πρώτο κεφάλαιο, το εισαγωγικό, τίθεται το πλαίσιο και ο σκοπός της έρευνας. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η σύνθετη διαδικασία της διαπολιτισμική επικοινωνίας, τα στάδια και οι διαστάσεις της. Όπως και γιατί υπάρχει ανάγκη να γίνεται διάλογος για αυτήν στην εκπαίδευση. Στη συνέχεια γίνεται μια εκτενέστερη εξέταση της κουλούρας των Ρομά και της σχέσης τους με την εκπαίδευση. Τέλος, μελετάται αναλυτικά ποιες είναι οι απόψεις των γονέων Ρομά για τους εκπαιδευτικούς των παιδιών τους και πιο συνοπτικά, οι απόψεις των δασκάλων για τους Ρομά μαθητές τους. Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η διακήρυξη Σαλαμάγκας, η οποία έθεσε τα στοιχεία που απαιτούνται για μια συμπεριληπτική εκπαίδευση. Στη

συνέχεια παρουσιάζονται από τη μια πρακτικές οι οποίες δεν ευνοούν την ένταξη των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση και ως εκ τούτου θα πρέπει να εξαλειφθούν από τα εκπαιδευτικά συστήματα, καθώς αποξενώνουν αυτά και τις οικογένειές τους ακόμα περισσότερο από την υπόλοιπη κοινωνία. Και από την άλλη πρακτικές που κάνουν την εκπαίδευση περισσότερο συμπεριληπτική και είναι αναγκαίο να αρχίσουν να εφαρμόζονται και στην Ελλάδα. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία. Για την πραγματοποίηση της έρευνας επιλέχθηκε η ποιοτική μέθοδος, κυριότερα επειδή οι περισσότεροι γονείς που συμμετείχαν δεν γνωρίζουν να διαβάζουν ούτε να γράφουν. Επομένως, αφενός θα ήταν αδύνατη η αυτόνομη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου, αφετέρου, κρίθηκε σημαντικό να διερευνηθούν ποιοτικά χαρακτηριστικά και να μελετηθούν σε βάθος και με όσο το δυνατόν περισσότερη ακρίβεια οι απόψεις και οι εμπειρίες των γονέων. Για τους λόγους αυτούς επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη για την πραγματοποίηση της έρευνας. Στη συνέχεια, στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύονται και παρουσιάζονται οι απαντήσεις που έδωσαν οι γονείς στην συνέντευξη. Παρατηρείται πως πολλές από τις δυσκολίες τους είναι ίδιας φύσης με άλλων γονέων Ρομά ανά τον κόσμο. Ακολουθούν τα συμπεράσματα της έρευνας και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα στο πεδίο αυτό. Η έρευνα κλείνει με παράθεση των βιβλιογραφικών αναφορών και ενός παραρτήματος με τα κείμενα των συνεντεύξεων που απομαγνητοφωνήθηκαν.

Ένας από τους περιορισμούς στην έρευνα είναι πως οι γονείς έπρεπε να την πραγματοποιήσουν στα ελληνικά, τα οποία δεν είναι η μητρική τους γλώσσα. Έτσι ήταν δύσκολο να γνωρίζει η ερευνήτρια με πόση ακρίβεια καταλάβαιναν οι γονείς του δείγματος τις ερωτήσεις που τους έκανε. Αντίστοιχα, απαντούσαν σε γλώσσα την οποία δεν γνωρίζουν πολύ καλά, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται να επικοινωνήσουν ακριβώς αυτό που θέλουν. Ακόμα ένας περιορισμός είναι πως η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε περίοδο της πανδημίας του ιού Covid-19. Οι συνεντεύξεις έπρεπε να πραγματοποιούνται με μεγάλη προσοχή, ώστε να μην κινδυνέψουν οι συμμετέχοντες. Ακόμη, λόγω εμφάνισης κρουσμάτων στην κοινότητα των Ρομά, χρειάστηκε να διακοπούν οι συνεντεύξεις για κάποια χρονικά διαστήματα.

2. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

2.1 Διαπολιτισμική Επικοινωνία

2.1.1 Χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής επικοινωνίας

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου είναι η ανάγκη για την επικοινωνία. Πρόκειται για μια μορφή σύνδεσης και αλληλεπίδρασης με τους γύρω του. Η διαδικασία της επικοινωνίας στην απλοποιημένη μορφή της μπορεί να παρασταθεί ως εξής: Όταν θέλει να επικοινωνήσει ένα άτομο X (πομπός) με ένα άλλο άτομο Ψ (δέκτης), να μοιραστεί δηλαδή τις ιδέες, τις σκέψεις και τα συναισθήματά του, τα κωδικοποιεί σε λεκτικά ή μη λεκτικά σήματα και τα απευθύνει στο άτομο Ψ. Ο δέκτης από τη μεριά του προσλαμβάνει και αποκωδικοποιεί συγχρόνως τα σήματα που δέχεται, για να κατανοήσει το μήνυμα που του στέλνει ο πομπός. Ο δέκτης με τη σειρά του μετατρέπεται σε πομπό, απαντώντας στο μήνυμα που δέχθηκε (Παπαδοπούλου, 2008).

Τα στάδια της επικοινωνιακής πράξης είναι: α) Της σύλληψης, δηλαδή της μορφοποίησης της ιδέας. β) Της κωδικοποίησης της ιδέας από τον πομπό. γ) Της μετάδοσής της και δ) Της αποκωδικοποίησης και αφομοίωσης της ιδέας από το δέκτη (Νικολάου, 2011). Οι τρόποι με τους οποίους επικοινωνεί το άτομο είναι η λεκτική (γλώσσα) και η μη λεκτική επικοινωνία (εκφράσεις προσώπου, γλώσσα του σώματος κα). Οι δύο μορφές αυτές επικοινωνίας προϋποθέτουν όμως ότι τα πρόσωπα τα οποία επικοινωνούν, μοιράζονται τον ίδιο κώδικα επικοινωνίας. Πέρα από τον κοινό γλωσσικό κώδικα, για να κυλήσει απρόσκοπτα η επικοινωνία, χρειάζεται ο πομπός και ο δέκτης να στηρίζονται σε ένα κοινό υπόβαθρο και να μοιράζονται έναν κοινό ορίζοντα. Αυτό σημαίνει πως τα μηνύματα που ανταλλάσσονται μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν με ορθότητα και πληρότητα μόνο, αν ο πομπός και ο δέκτης εκτός από το γλωσσικό κώδικα μοιράζονται και ένα κοινωνικό κεφάλαιο γνώσεων, αντιλήψεων, αξιών και στάσεων και βεβαίως εμπειριών. Έτσι, η σημασία ενός διαλόγου μεταξύ δύο ειδικών της πληροφορικής ή δύο χαρτοπαικτών ή δύο δεκαπεντάχρονων δεν μπορεί εύκολα να αποκωδικοποιηθεί από όλους, όσους δεν ανήκουν στις συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (Μουσένα 2021, Παπαδοπούλου 2008).

Συνοψίζοντας, όταν προσπαθούν να επικοινωνήσουν άτομα τα οποία δεν μοιράζονται αυτόν τον κοινό κώδικα, δηλαδή δεν μιλούν την ίδια γλώσσα ή/και προέρχονται από ένα διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, τότε μιλάμε για διαπολιτισμική επικοινωνία. Η σημασία αυτής της κατάστασης αναδεικνύεται, αν επικαλεστούμε το αξίωμα του Habermas, σύμφωνα με το οποίο τρία είναι τα δομικά στοιχεία της επικοινωνίας: ο πολιτισμός, η κοινωνία και η προσωπικότητα. Τι είναι όμως ο πολιτισμός; Σύμφωνα με μία άποψη, ο πολιτισμός υπάρχει για όλους μας, με το ξεκίνημα της ζωής μας. Περιέχει αξίες που πρόκειται να εκφραστούν αλλά και τη γλώσσα που θα τις εκφράσει. Περιέχει έναν τρόπο ζωής που οι περισσότεροι θα ακολουθήσουμε και που κατά τη διάρκεια της ζωής μας θα αξιολογήσουμε ως τον πλέον ορθό (Segall, 1996). Επομένως, στην περίπτωση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας οι εταίροι είναι εφοδιασμένοι με διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα για τον κόσμο, εξαιτίας των διαφορών που υφίστανται μεταξύ των πολιτισμών. Άρα η αποτελεσματική διαπολιτισμική επικοινωνία έχει ως αφετηρία της την επίγνωση ότι αυτός που βρίσκεται απέναντι μας ανήκει σε μια διαφορετική πολιτισμική πραγματικότητα (Κεσίδου 2007).

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την έννοια της διαπολιτισμικής επικοινωνίας μπορούμε να την χωρίσουμε σε τρεις διαστάσεις: την αντιληπτική διαδικασία, την λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία.

- «Στη διαδικασία της επικοινωνίας γενικά, η κοινωνικά, επομένως και πολιτισμικά, προσδιορισμένη αντιληπτική μας ικανότητα παίζει ένα ρυθμιστικό και καθοριστικό ρόλο. Η προσωπική κοσμοθεωρία και κοσμοαντίληψη μας, αλλά και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την επικοινωνιακή διαδικασία, τα μέσα και τις μορφές της, συγκροτούν ένα είδος αντιληπτικού φίλτρου, από το οποίο διέρχονται αναγκαστικά όλα τα μηνύματα της επικοινωνίας, και το οποίο καθορίζει με αποφασιστικό τρόπο τις αντιδράσεις μας. Η διαδικασία αυτή γίνεται αυτόματα, χωρίς να τη συνειδητοποιούμε και άρα να την ελέγχουμε, καθώς η ανταλλαγή μηνυμάτων- μέσα από ένα σχήμα όπου το μήνυμα προσλαμβάνεται, αποκωδικοποιείται, ερμηνεύεται και εν τέλει «απαντιέται» με ένα άλλο μήνυμα που θα ακολουθήσει την ίδια πορεία- γίνεται σε μια συνεχόμενη ροή. Αυτό,

συνήθως, δεν αποτελεί πρόβλημα, όταν επικοινωνούν δύο άτομα του ίδιου πολιτισμικού πλαισίου, επειδή μοιράζονται άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό ένα κοινό πολιτισμικό ορίζοντα: επειδή μοιράζονται τα ίδια ερμηνευτικά σχήματα. Στην περίπτωση, όμως, της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, όταν δηλαδή αλληλοεπιδρούν άτομα με διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες, μπορεί να δημιουργηθεί πρόβλημα, αφού καταρχάς διαφέρει ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνουν, ερμηνεύουν και κατανοούν τα ερεθίσματα που δέχονται.

- Σε σχέση τώρα με τη λεκτική συμπεριφορά, είναι φανερό πως στη διαπολιτισμική επικοινωνία μια μεγάλη κατηγορία δυσκολιών σχετίζεται με το γεγονός ότι ένας από τους εταίρους της επικοινωνίας χρειάζεται να εκφραστεί σε μια ξένη γλώσσα. Ξέρουμε καλά μια ξένη γλώσσα, όταν έχουμε διαμορφώσει μέσα από την τριβή και την εμπειρία ένα τέτοιο γλωσσικό αισθητήριο, ώστε να αποκωδικοποιούμε τη σημασία των μηνυμάτων όχι μόνο στο λεκτικό επίπεδο όσων δηλώνονται με σαφήνεια αλλά και στο επίπεδο των υπο-δηλώσεων, παρα-δηλώσεων και συν-παρα-δηλώσεων. Όταν, δηλαδή, σε περιστάσεις επικοινωνίας μπορούμε να αντιληφθούμε «πέρα» και «πίσω» από όσα λέγονται, όσα υπο-νοούνται και όσα υπαγορεύονται, επιτρέπονται ή απαγορεύονται από το πλαίσιο επικοινωνίας. Γνωρίζουμε καλά μια ξένη γλώσσα, όταν μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα στις λεπτές σημασιολογικές αποχρώσεις λέξεων που είναι συνώνυμες, και όταν είμαστε σε θέση να επιλέγουμε την κατάλληλη κάθε φορά ανάλογα με την περίσταση της επικοινωνίας. Μια τέτοια γνώση όμως μπορεί να ξεκινά από τη γλώσσα, καταλήγει όμως πάντοτε στον πολιτισμό μέσα στον οποίο αυτή αναπτύχθηκε και καλλιεργήθηκε. Άλλωστε γλώσσα και πολιτισμός είναι έννοιες που συνδέονται στενά μεταξύ τους». (Παπαδοπούλου, 2008:5).
- «Η μη λεκτική συμπεριφορά προσδιορίζεται και αυτή από τον πολιτισμό. Οι ίδιες κινήσεις, χειρονομίες και καθημερινές πρακτικές

αποκτούν διαφορετική σημασία και βάρος, καθώς αλλάζουμε πολιτισμικό πλαίσιο. Ας πάρουμε ως παράδειγμα μία καθημερινή πρακτική, όπως είναι ο χαιρετισμός. Στο οικείο πολιτισμικό πλαίσιο γνωρίζουμε ως αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησής μας πώς θα χαιρετήσουμε: η καθημερινή αυτή πρακτική έχει μετατραπεί σε ένα είδος κοινωνικού αυτοματισμού. Αρχίζουμε να αναρωτιόμαστε για το κοινωνικά ορθό και αποδεκτό- πώς θα χαιρετήσουμε; τι πρέπει να κάνουμε;- όταν βρεθούμε εκτός οικείου πολιτισμικού πλαισίου» (Παπαδοπούλου, 2008: 7).

Συνοψίζοντας, με τον όρο «διαπολιτισμική επικοινωνία» δεν εννοούμε μόνο τη συνομιλία με άτομα αλλόγλωσσα, αλλά πρόκειται για μια ιδιαίτερα σύνθετη διαδικασία που διέπεται από στάσεις, συμπεριφορές και δεξιότητες που βασίζονται σε κώδικες που θέτει η διαφορετικότητα στο κάθε πολυπολιτισμικό περιβάλλον (Καγκά, 2014).

Από που έχει δημιουργηθεί όμως η ανάγκη για τη συζήτηση περί διαπολιτισμικής επικοινωνίας; Σε μια χώρα όπως την Ελλάδα η οποία δέχεται μεγάλα κύματα μετανάστευσης κάθε χρόνο, η επικοινωνία και η επαφή με διαφορετικούς πολιτισμούς είναι σχεδόν αναπόφευκτη. Η συνύπαρξη του Έλληνα με διαφορετικούς πολιτισμούς και κουλτούρες είναι αισθητή σε πολλούς τομείς της ζωής, όπως για παράδειγμα στην εργασία, την εκπαίδευση, στο εμπόριο, ακόμα και στη γειτονιά του. Ευκολά διακρίνει λοιπόν κανείς πως η κοινωνία της Ελλάδας είναι πολυπολιτισμική. Τί σημαίνει όμως ο όρος πολυπολιτισμικότητα; Πιο συγκεκριμένα ποια είναι τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού της μειονότητας των Ρομά;

2.1.2 Πολυπολιτισμικότητα στην Ελλάδα

Με τον όρο πολυπολιτισμικότητα εννοούμε την συνύπαρξη σε ένα δεδομένο γεωγραφικό χώρο μιας πολλαπλής πολιτισμικής ετερότητας, η οποία κυρίως εδράζεται σε εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική διαφορά (Καραμάνου, 2016). Είναι γεγονός ότι η Ελλάδα πρόκειται για μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Δέχεται πολλούς μετανάστες και πρόσφυγες κάθε χρόνο, με αποτέλεσμα να υπάρχουν στη χώρα μας πολλές διαφορετικές

ομάδες ανθρώπων με διαφορετική γλώσσα, παραδόσεις, θρησκεία, πολιτισμό, τρόπο ζωής κα. Περισσότεροι από 577.000 νόμιμοι μετανάστες, από περίπου 150 διαφορετικά κράτη προέλευσης, ζουν στην Ελλάδα, σύμφωνα με καταγραφή στις 30 Νοεμβρίου του 2016. Περίπου 131.000 μετανάστες είναι ανήλικοι (iefimerida.gr, 2016). Υπάρχει όμως και μια ομάδα ανθρώπων που ζει στην Ελλάδα εκατοντάδες χρόνια, η οποία δεν έχουν αφομοιωθεί στην ελληνική πραγματικότητα. Πρόκειται για την μειονότητα των Ρομά και υπολογίζεται ότι στην χώρα μας είναι εγκατεστημένοι περίπου 270.000. (Council of Europe).

2.1.2.1 Πολιτισμός/κουλτούρα των Ρομά

Οι Ρομά προήρθαν από την περιοχή Πουντζαμπ της βόρειας Ινδίας. Ήταν νομαδικός πληθυσμός και ήρθε στην Ευρώπη τον 8-10 μ.Χ. αιώνα. Το όνομα «γύφτος» προήλθε εσφαλμένα από τους κατοίκους της Ευρώπης οι οποίοι πίστευαν ότι προήλθαν από την Αίγυπτο. Η γλώσσα των Ρομά είναι τα Ρομανί ή ρομανές και είναι προφορική. Η ρίζες της γλώσσας προέρχονται από την Ινδία αλλά δανείζεται πολλές λέξεις και χαρακτηριστικά από την γλώσσα της χώρας στην οποία είναι εγκατεστημένοι. Πολλοί Ρομά εργάζονταν παραδοσιακά ως τεχνίτες και ήταν σιδηρουργοί, τσαγκάρηδες, έμποροι αλόγων, κατασκευαστές εργαλείων και χαλιών.

Δυστυχώς ο πληθυσμός των Ρομά έχει καταδιωχθεί ανά τους αιώνες. Δεν αντιμετωπίστηκαν θετικά από τους φορείς εξουσίας, ούτε από την εκκλησία. Είναι θύματα προκαταλήψεων και διακρίσεων που τους οδήγησαν στην περιθωριοποίηση, όπου και παραμένουν μέχρι σήμερα. Τη δεκαετία του 1930, οι Ναζί στη Γερμανία είδαν τους Ρομά ως «φυλετικά κατώτεροι» και δολοφόνησαν εκατοντάδες χιλιάδες από αυτούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά τον πόλεμο, οι Ρομά συνέχισαν να υφίστανται διακρίσεις και να καταπιέζονται, ειδικά στη Σοβιετική Ένωση. Μεταξύ της δεκαετίας του 1970 και του 1990, η Τσεχική Δημοκρατία και η Σλοβακία αποστείρωσαν περίπου 90.000 γυναίκες Ρομά ενάντια στη θέλησή τους (Motoc, 2015). Σήμερα σε πολλές περιοχές του κόσμου ζουν σε φτωχογειτονιές, χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα ή τρεχούμενο νερό και μεγάλο ποσοστό των Ρομά παραμένουν αναλφάβητοι.

«Αρχισαν να πρωτοεμφανίζονται σε περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας γύρω στον 11ο αι. και στο σημερινό ελληνικό χώρο γύρω στο 14ο με 15ο αι. μ.Χ.. Έκτοτε

ζουν σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου, από τη Θράκη έως την Κρήτη, οργανωμένοι σε προσωρινούς ή μόνιμους οικισμούς, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες αντιλήψεις τους και την ιδιαίτερη κοινωνική τους δομή, και εξαρτούν τις οικονομικές τους δραστηριότητες από τις ανάγκες της αγοράς που παρουσιάζονται στην περιβάλλουσα αυτούς κοινωνία. Οι περισσότεροι Ρομά στην Ελλάδα είναι χριστιανοί Ορθόδοξοι, με ένα μικρό ποσοστό στη Θράκη να είναι μουσουλμάνοι. Η οικογένεια των Ρομά είναι αυστηρά πατριαρχική και συνηθίζουν να παντρεύονται σε μικρές ηλικίες, τις περισσότερες φορές μεταξύ τους(αγόρια 15-17 ετών, κορίτσια 12-13 ετών)» (Χατζησαββίδης, 2007: 7).

Δεν είναι πολύ θετική η σχέση μεταξύ των Ελλήνων και των Ρομά μέχρι και σήμερα. Κυριαρχούν πολλά στερεότυπα και προκαταλήψεις στο μυαλό των Ελλήνων για τους Ρομά και τον τρόπο που ζουν, με αποτέλεσμα η γενικότερη εικόνα για τον πληθυσμό αυτό να είναι αρνητική. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους οι Ρομά συνηθίζουν να μένουν μεταξύ τους, χωρισμένοι από τα ελληνικά σπίτια.

2.1.2.2 Σχέση Ρομά με την εκπαίδευση

Η σχέση των Ρομά με την εκπαίδευση είναι άλλο ένα στενάχωρο θέμα στην ιστορία τους. Λόγω της αντιμετώπισης που είχαν από τους φορείς εξουσίας ανά τα χρόνια, παρατηρείται μέχρι και σήμερα πως οι Ρομά αντιμετωπίζουν με δυσπιστία τους εκπαιδευτικούς και το εκπαιδευτικό σύστημα γενικότερα. Υπάρχουν όμως και πολλοί οικονομικοί, κοινωνικοί και γεωγραφικοί λόγοι για τους οποίους δεν έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Οι πρακτικές και οι προσπάθειες που έχουν γίνει σε όλο το κόσμο με σκοπό να εντάξουν τους ανθρώπους αυτούς στην εκπαίδευση, δεν έχουν φέρει πολλά θετικά αποτελέσματα. Συνεχίζει να υπάρχει μεγάλη σχολική αποτυχία και αποκλεισμός. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από τα στατιστικά στοιχεία, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Στη χώρα μας το 52% των Ρομά άνω των 16 δηλώνουν αναλφάβητοι (Μπουρίκος, 2016). «Επιπλέον, ένα ποσοστό, που μπορεί να ξεπερνά κατά πολύ το 50% των παιδιών σχολικής ηλικίας, δεν εγγράφεται καθόλου στο σχολείο, ενώ ένα ποσοστό που κυμαίνεται γύρω στο 40% φοιτά στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Πολλά όμως από αυτά τα παιδιά εγκαταλείπουν νωρίς χωρίς να αποκτήσουν τις βασικές γνώσεις (γραφή και ανάγνωση). Το υπόλοιπο ποσοστό συνεχίζει τις σπουδές του και τελειώνει και τη δευτεροβάθμια

εκπαίδευση και ένα πολύ μικρό μέρος από αυτούς φοιτά και στην ανώτατη εκπαίδευση. Η τελευταία ομάδα μαθητών προέρχεται κυρίως από οικογένειες Ρομά, οι οποίες έχουν αποστασιοποιηθεί από τον τρόπο ζωής των Ρομά, έχουν χάσει πολλά στοιχεία της φυλετικής τους ταυτότητας και έχουν ενσωματωθεί στην κυρίαρχη κοινωνία» (Χατζησαββίδης, 2007:21).

Όπως κάθε παιδί ελληνικής καταγωγής, έτσι και τα παιδιά των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων έχουν δικαίωμα σε μια όσο το δυνατόν καλύτερη ποιοτική εκπαίδευση. Η κατάσταση της πολυπολιτισμικότητας δημιουργεί νέες ανάγκες στο τομέα της εκπαίδευσης. Το κράτος και το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει στα παιδιά αυτά και τις οικογένειές τους, να προσαρμοστεί στα δεδομένα της πολυπολιτισμικής κοινωνίας στην οποία ζούμε. Οφείλει να προσφέρει μια διαπολιτισμική εκπαίδευση, ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες όλων των παιδιών που φοιτούν στα ελληνικά σχολεία, άσχετα από την καταγωγή, θρησκεία, πολιτισμό, κουλτούρα ή γλώσσα τους.

2.1.3 Επικοινωνία γονέων Ρομά και εκπαιδευτικών

Στην εκπαιδευτική πορεία ενός παιδιού η συμβολή της οικογένειας αλλά και των δασκάλων του μπορεί να παίξουν σημαντικό ρόλο. Η συνεργασία των δύο είναι εξίσου σημαντική. Πολύ συχνά η σχέση εκπαιδευτικού και γονέα αποδεικνύεται περίπλοκη. Είναι διαφορετικοί άνθρωποι με διαφορετικούς χαρακτήρες, βιώματα, απόψεις, πράγμα που κάνει την επικοινωνία τους να μην είναι πάντα εύκολη. Η επικοινωνία αυτή γίνεται ακόμα πιο περίπλοκη όταν μιλάμε για γονείς που προέρχονται από ένα εντελώς διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο από τους εκπαιδευτικούς, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση των Ρομά. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η επικοινωνία των δυο είναι διαπολιτισμική. Τα μεγάλα ποσοστά σχολικής αποτυχίας και διαρροής μας δίνουν την εντύπωση πως η επικοινωνία εκπαιδευτικών και Ρομά μάλλον δεν είναι πολύ καλή. Είναι πολύ σημαντικό να ακουστεί η πλευρά των γονέων, καθώς είναι η φωνή η οποία συνήθως παραλείπεται. Ακόμα αποτελούν τον εύκολο στόχο, για να δείξουμε το δάχτυλο και να ρίξουμε το φταιξιμό. Σημαντικό είναι όμως να εξεταστούν και οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τους γονείς Ρομά, μελετώντας και τις δυο πλευρές μπορεί να φανεί που ακριβώς υπάρχει το πρόβλημα στην επικοινωνία τους.

2.1.3.1 Απόψεις γονέων Ρομά

Η έρευνα INSETRom (IN-SErvice Training for Roma Inclusion), η οποία είχε ως βασικό στόχο την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών πάνω σε ζητήματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, συγκεκριμένα για τον πληθυσμό των Ρομά, αποτελεί σπουδαία πηγή πληροφοριών για τις εμπειρίες και τις απόψεις γονέων Ρομά και εκπαιδευτικών. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε 6 χώρες (Αυστρία, Ολλανδία, Αγγλία, Σλοβακία, Ιταλία, Ελλάδα, Κύπρος, Ρουμανία). Τα βασικά ζητήματα που ανέφεραν οι γονείς ήταν:

- **Η ανικανότητα τους να βοηθήσουν οι ίδιοι τα παιδιά τους.** «Στην Κύπρο φαίνεται ότι οι γονείς εξέφραζαν διαφοροποιημένες απόψεις για το σχολείο και το εκπαιδευτικό σύστημα στη βάση της δικής τους σχολικής εμπειρίας και εκπαίδευσης: οι γονείς που δεν είχαν πάει οι ίδιοι στο σχολείο δεν επέμεναν τα παιδιά τους να τελειώσουν το σχολείο, ενώ οι γονείς που είχαν φοιτήσει οι ίδιοι ακόμα και για λίγο, είχαν πιο θετικές στάσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι γονείς σημείωναν ότι μόνο οι εκπαιδευτικοί μπορούσαν να βοηθήσουν τα παιδιά τους να μάθουν και να τα καταφέρουν στο σχολείο» (Συμεού και Καραγιώργη 2015:360) Μια διαφορετική έρευνα πραγματοποιήθηκε στη Σκωτία, σε περιοχή όπου μένουν 4000 περίπου μετανάστες Ρομά. Πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις σε 22 γονείς, οι οποίοι ερωτήθηκαν για τη ζωή τους και την εκπαίδευση των παιδιών τους. Απάντησαν πως ο λόγος που μετανάστευσαν ήταν για το μέλλον των παιδιών τους (Sime, Fassetta & McClung, 2018). Οι περισσότεροι γονείς αναγνώρισαν ότι εάν είχαν τελειώσει το σχολείο θα είχαν περισσότερες ευκαιρίες και αυτό είναι που επιθυμούν για τα παιδιά τους (Sime, Fassetta & McClung, 2018).
- **Η ανάγκη για διαμεσολαβητές.** Οι γονείς τόνισαν πως θα μάθαιναν πολύ ευκολότερα τα παιδιά εάν υπήρχε κάποιος «διαμεσολαβητής» ο οποίος βοηθούσε στην επικοινωνία Ρομά και δασκάλων. Υπάρχει ανάγκη για διαμεσολαβητές Ρομά σε πολλές χώρες της Ευρώπης και είναι κάτι το οποίο σπάνια υπάρχει στα εκπαιδευτικά συστήματα

- **Η έλλειψη πολιτισμικής εκπαίδευσης των δασκάλων.** «Πιο έντονης κριτικής έτυχε από τους γονείς Ρομά και στα τρία σχολεία η απουσία από το σχολείο πολιτισμικών στοιχείων της ομάδας των Ρομά. Όλοι οι γονείς διαβεβαίωναν ότι το πολιτισμικό τους υπόβαθρο και πλαίσιο ήταν παντελώς άγνωστο στους εκπαιδευτικούς, γεγονός που τους έκανε να αισθάνονται πολιτισμικά ‘αόρατοι’: “Αυτοί [οι εκπαιδευτικοί] δεν ξέρουν πώς ζούμε εδώ. Ποτέ δεν έχουν έρθει να μας δουν. Κανένας δεν μας ξέρει. Κανένας δεν μας έχει ρωτήσει τι χρειαζόμαστε” (γονιός 2). Παρομοίως, όταν ρωτήθηκαν πώς θα μπορούσε να βελτιωθεί το σχολείο τους, σχεδόν όλα τα παιδιά Ρομά αναφέρθηκαν στο ζήτημα αυτό: “Θα ήθελα οι δάσκαλοί μου να γνωρίζουν περισσότερο για τον τρόπο ζωής μου. Γιορτάζουμε διαφορετικά πράγματα, τρώμε διαφορετικό φαγητό” (μαθητής 7» (Συμεού και Καραγιώργη 2015:360).
- **Έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους δασκάλους.** Γονείς και εκπαιδευτικοί επισήμαναν ότι οι γονείς Ρομά παρουσιάζονταν ανήσυχοι για την ασφάλεια των παιδιών τους μέσα στο σχολείο, εάν και οι γονείς Ρομά όπως και τα παιδιά τους εμφανίζονταν θετικά απέναντι στους ίδιους τους εκπαιδευτικούς “οι εκπαιδευτικοί νομίζουν ότι τα παιδιά είναι καλά. Δεν ξέρω αν οι εκπαιδευτικοί βλέπουν τα παιδιά μας διαφορετικά” (γονέας 6) (Συμεού και Καραγιώργη 2015). Όπως στην Κύπρο έτσι και στην Σκωτία, σε μια διαφορετική έρευνα, φαίνεται πως οι γυναίκες ανησυχούσαν για την προστασία των παιδιών όταν δεν θα είναι εκείνες μαζί του, ιδιαίτερα στις μικρές ηλικίες (Sime, Fassetta & McClung, 2018).
- **Τα σχολεία ghetto.** Πολλοί γονείς Ρομά είναι δυσαρεστημένοι με το γεγονός, πως πολλοί συχνά οι δάσκαλοι στέλνουν τα παιδιά Ρομά σε «ειδικά σχολεία» (σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες) (“You know, for us it’s good enough that children are accepted as they are, not put into special schools like it happens back home, just because we are Gypsies. I was concerned they will do this here and I was at the school every day, checking, not trusting them, but now, I’m more relaxed” (Sime, Fassetta & McClung, 2018:11).

2.1.3.2 Απόψεις εκπαιδευτικών

Η έρευνα INSETRom είχε επίσης σκοπό να βοηθήσει εκπαιδευτικούς στην καλύτερη συμπερίληψη των Ρομά μαθητών τους. Αρχικά ερευνήθηκαν οι απόψεις των δασκάλων για τους Ρομά και την εκπαίδευσή τους και στη συνέχεια ακολούθησε εκπαίδευση ως προς τη συμπερίληψη. Μελετώντας τα ευρήματα από την έρευνα κάθε χώρας, υπάρχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Σε όλες τις χώρες παρατηρείται ότι οι εκπαιδευτικοί:

- δεν νιώθουν κατάλληλα καταρτισμένοι να διδάξουν σε ομάδες με διαφορετική γλώσσα και πολιτισμό.
- δεν μιλούν για την κουλτούρα των Ρομά στην τάξη, γιατί δεν γνωρίζουν για αυτήν.
- πιστεύουν ότι οι Ρομά δεν θα μπορέσουν να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής τους και ότι το σχολείο «δεν είναι για αυτούς», καθώς δεν συμβαδίζει με τον τρόπο ζωής τους.
- Θεωρούν ότι είναι ικανοί να αποκτήσουν κάποιες πολύ βασικές γνώσεις και οι προσδοκίες τους για τα παιδιά Ρομά είναι πολύ χαμηλότερες από αυτές που έχουν για τους υπόλοιπους μαθητές.
- Έχουν την τάση να μεταφέρουν τα παιδιά Ρομά σε «ειδικά σχολεία»
- Υποστηρίζουν πως οι γονείς παρουσιάζονται ως θύματα, δεν ενδιαφέρονται για την μόρφωση των παιδιών τους και δεν περιμένουν τίποτα από τους δασκάλους.
- Εκφράζουν μια απογοήτευση προς το εκπαιδευτικό σύστημα γενικότερα, καθώς εξαρτάται μόνο από τη προσπάθεια των δασκάλων η πορεία των παιδιών Ρομά, ενώ πρέπει να οργανωθεί μια προσπάθεια με συνεργασία πολλών φορέων.

Ανακεφαλαιώνοντας, παρουσιάστηκαν η οπτική γωνία των γονέων Ρομά και των εκπαιδευτικών. Εύκολα γίνεται αντιληπτό πως υπάρχουν πολλές στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες έχουν υιοθετηθεί από εκπαιδευτικούς σε πολλές χώρες του κόσμου. Αποδεικνύεται έτσι πως η έλλειψη γνώσεων για την διαπολιτισμική επικοινωνία,

αναπαράγει και διαιωνίζει τα στερεότυπα και τις λανθασμένες αντιλήψεις για τους Ρομά, όπως αναφέρει και η βιβλιογραφία. Αυτές οι αντιλήψεις τους εμποδίζουν, ίσως, από το να θέλουν να βοηθήσουν τον πληθυσμό των Ρομά, με αποτέλεσμα να είναι ευκολότερο να τους φέρονται διαφορετικά από τους υπόλοιπους μαθητές τους. Είναι επίσης ξεκάθαρό πως οι δάσκαλοι δεν γνωρίζουν τις ανάγκες των οικογενειών Ρομά αλλά ούτε και οι γονείς τις απαιτήσεις και τις επιθυμίες των δασκάλων. Δυστυχώς το εκπαιδευτικό σύστημα στις περισσότερες χώρες του κόσμου δεν βοηθάει τις δυο αυτές ομάδες να έχουν ουσιαστική επικοινωνία και να καταλάβουν σε βάθος η μια την άλλη. Έτσι τα προβλήματα που βλέπουμε στην έρευνα, περνούν από γενιά σε γενιά χωρίς να επιλύονται.

2.2. Συμπερίληψη των Ρομά στην Εκπαίδευση

2.2.1. Διακήρυξη της Σαλαμάνκας

Το 1994, μετά από την Διακήρυξη της Σαλαμάνκας (UNESCO) έγινε διεθνή δέσμευση για συμπεριληπτική εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα στη διακήρυξη διαβάζουμε: «Πιστεύουμε και διακηρύσσουμε ότι:

- κάθε παιδί έχει θεμελιώδες δικαίωμα στην εκπαίδευση και πρέπει να του δοθεί η ευκαιρία να επιτύχει και να διατηρήσει ένα αποδεκτό επίπεδο μάθησης,
- κάθε παιδί έχει μοναδικά χαρακτηριστικά, ενδιαφέροντα, ικανότητες και μαθησιακές ανάγκες.
- Πρέπει να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν εκπαιδευτικά προγράμματα για να ληφθεί υπόψη η μεγάλη ποικιλία αυτών των χαρακτηριστικών και αναγκών,
- όσοι έχουν ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες πρέπει να έχουν πρόσβαση σε κανονικά σχολεία τα οποία θα πρέπει να τα φιλοξενήσουν σε μια παιδαγωγική ικανή να καλύψει αυτές τις ανάγκες». (UNESCO, 1994).

2.2.2 Κακές πρακτικές Συμπερίληψης

Δεν είναι εύκολο να δοθεί ένας ακριβής ορισμός στην συμπερίληψη στην εκπαίδευση, καθώς συμπερίληψη δεν σημαίνει απλώς το να είναι εγγεγραμμένο ένα παιδί σε κάποιο σχολείο και το να βρίσκεται σωματικά μέσα στην τάξη τις περισσότερες μέρες της σχολικής χρονιάς. Για να θεωρηθεί ένα παιδί ότι έχει συμπεριληφθεί στην εκπαίδευση πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλοι τομείς πέρα από τον εκπαιδευτικό, όπως τον κοινωνικό και τον ψυχολογικό. Δυστυχώς πρέπει να γίνουν πολλές αλλαγές ακόμα διεθνώς, ώστε τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, μειονοτήτων, μεταναστών, χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων να έχουν την σωστή και ποιοτική εκπαίδευση που δικαιούνται. Πιο συγκεκριμένα, για τα παιδιά Ρομά, παρακάτω αναφέρονται κάποιες πρακτικές οι οποίες κάνουν την ουσιαστική ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα, σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο, πολύ πιο δύσκολη:

Τα σχολεία ghetto: Συχνά ο όρος «συμπερίληψη» μπορεί να συνυφανθεί με την ειδική αγωγή. Έτσι υπάρχει μια τάση τα «προβληματικά», «διαφορετικά», «δύσκολα»

παιδιά να διαχωρίζονται από τα υπόλοιπα σε διαφορετικές τάξεις ή ακόμα και σε διαφορετικά «ειδικά» σχολεία. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των παιδιών Ρομά, πολύ συχνά παρατηρείται να δημιουργούνται σχολεία στα οποία σχεδόν όλοι οι μαθητές είναι Ρομά. Τα σχολεία ghetto προσφέρουν εκπαίδευση χαμηλής ποιότητας και έχουν χαμηλές απαιτήσεις από τους μαθητές. Αυτά τα σχολεία συχνά απλοποιούν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα και χαμηλώνουν το πήχη ακαδημαϊκά σε σχέση με άλλα σχολεία. (Flecha & Soler, 2013). Πολλοί υποστηρίζουν πως διαχωρίζοντας παιδιά Ρομά σε «δικά τους» σχολεία είναι κάτι το οποίο τους συμφέρει, καθώς πρώτον βρίσκονται μαζί με άτομα της ίδιας κουλτούρας και δεύτερον έχουν τη δυνατότητα να ξεκινούν όλοι από την ίδια βάση, επειδή πολλοί ξεκινούν το σχολείο αργά ή δεν γνωρίζουν καλά την επίσημη γλώσσα της χώρας τους. Τα σχολεία αυτά όμως στιγματίζουν τα παιδιά Ρομά ακόμα περισσότερο, αφού ξανά δεν έρχονται σε επαφή με άλλα μέλη της κοινωνίας τους, πράγμα που δυσκολεύει την ένταξή τους σε αυτή.

Εσφαλμένες αντιλήψεις προσωπικού: Ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα είναι τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που κουβαλάει μαζί του το εκπαιδευτικό προσωπικό, όπως και η έλλειψη διαπολιτισμικής εκπαίδευσής τους. Δεν γνωρίζουν πως να βοηθήσουν αυτά τα παιδιά, καθώς δεν έχουν πληροφορηθεί για την κουλτούρα και την ιστορία τους ή μπορεί ακόμη και να μην θέλουν να τα βοηθήσουν, καθώς είναι αρνητικά προκατειλημμένοι απέναντί τους. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Σλοβενία το 2008, με θέμα τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για περιθωριοποιημένες ομάδες, όταν ρωτήθηκαν ποιοι θεωρούν πως είναι οι λιγότεροι υποστηρικτικοί γονείς, οι περισσότεροι απάντησαν τους γονείς Ρομά. Όταν ρωτήθηκαν από ποιους μαθητές έχουν χαμηλότερες απαιτήσεις, τα παιδιά Ρομά ακολούθησαν μετά τα παιδιά με ειδικές ανάγκες. Παρόλα αυτά το 53,6% των εκπαιδευτικών δήλωσε πως νιώθουν ότι κατέχουν τα κατάλληλα προσόντα να διδάξουν σε αυτά τα παιδιά. Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον εάν ληφθεί υπόψη πως τα παιδιά Ρομά αποτυγχάνουν στην εκπαίδευση, ακόμα και στις πολύ μικρές τάξεις. Το γεγονός αυτό δεν κάνει τους εκπαιδευτικούς να αναθεωρήσουν τον τρόπο διδασκαλίας τους αλλά αντιθέτως, παρατηρείται πως αποδίδουν την αποτυχία στο περιβάλλον από το οποίο προέρχονται τα παιδιά (Peček, Čuk & Lesar, 2008). Ειδικοί από το «Specialist the British Traveller Education service» έχουν εκφράσει τον φόβο τους για την έλλειψη της επίγνωσης και του ενδιαφέροντος του εκπαιδευτικού

προσωπικού για διαφορετικές κουλτούρες στην Αγγλία. Η έλλειψη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης των δασκάλων είναι φανερή από την δήλωση ενός εκπαιδευτικού μεγαλύτερης ηλικίας, πως θα ήταν πολύ καλύτερο τα παιδιά Ρομά να διαχωρίζονται σε «ειδικά σχολεία» με «ειδικούς δασκάλους» μέχρι να είναι έτοιμα να αφομοιωθούν στα κανονικά σχολεία (O’Nions, 2010).

Εθνοκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα: Αυτό αποτελεί πρόβλημα ιδιαίτερα στην Ελλάδα, που είναι μια πολυπολιτισμική χώρα. Σπάνια τα παιδιά Ρομά μαθαίνουν κάτι για τη κουλτούρα, τη γλώσσα ή τις αξίες τους μέσα στην τάξη. Το γεγονός αυτό μπορεί να κάνει τα παιδιά να νιώθουν κατώτερα από τα άλλα, πράγμα που επηρεάζει την αυτοπεποίθησή τους ή σε άλλες περιπτώσεις τους οδηγεί στο να αρνούνται την ταυτότητά τους. (O’Nions, 2010). Επιπλέον τα σχολικά βιβλία και το μάθημα είναι δομημένο έτσι, ώστε να εξυπηρετεί παιδιά που έχουν ως μητρική γλώσσα την ελληνική. Οφείλει το σχολικό σύστημα να προσαρμοστεί στα δεδομένα της σημερινής κοινωνίας, ώστε να προσφέρει μια εξίσου ποιοτική εκπαίδευση και στα παιδιά που δεν γνωρίζουν ακόμα την γλώσσα της χώρας στην οποία κατοικούν. Τέλος ο εθνοκεντρικός προσανατολισμός του εκπαιδευτικού μας συστήματος συμβάλλει στην ενίσχυση και αναπαραγωγή των εθνικών στερεοτύπων. Έρευνες σε σχολικά βιβλία και προγράμματα σπουδών έχουν αποδείξει ότι αυτά συμβάλλουν στη διάχυση, αναπαραγωγή και διαίωνιση των προκαταλήψεων. (Παπαδοπούλου, 2008). «Ακόμα και όταν οι μαθητές Ρομά εκπαιδεύονται σε μια τάξη που είναι σχεδόν όλοι οι μαθητές ίδιας καταγωγής, σπάνια θα έχουν έκθεση σε μια διαπολιτισμική παιδαγωγική. Αυτό αναγνωρίστηκε από τη σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εκπαίδευση των παιδιών Ρομά / τσιγγάνων στην Ευρώπη (Συμβούλιο της Ευρώπης 2000), η οποία υποστήριξε την ανάγκη τροποποιημένου διδακτικού υλικού για όλους τους μαθητές, η οποία θα ενσωματώνει την κουλτούρα και την ιστορία των Ρομά. Μια πρόσφατη έκθεση “Save The Children” που εξετάζει τις κρατικές εκπαιδευτικές πρακτικές σε ολόκληρη την Ευρώπη καταλήγει: «Δεν υπάρχει σχεδόν καμία αναφορά στα γενικά προγράμματα σπουδών για την ιστορία των λαών Ρομά στην Ευρώπη και τη συμμετοχή τους σε βασικές ιστορικές διαδικασίες, παρά την παρουσία που χρονολογείται περίπου 600 χρόνια» (O’Nions, 2010:7).

2.2.3 Καλές Πρακτικές Συμπερίληψης

Υπάρχει όμως και η άλλη πλευρά του νομίσματος. Ερευνητές και εκπαιδευτικοί διεθνώς έχουν καταφέρει να φέρουν ουσιαστική αλλαγή στην εκπαίδευση πολλών παιδιών. Έχουν εντοπιστεί κάποιες πρακτικές οι οποίες είναι πολύ αποτελεσματικές στην καλύτερη συμπερίληψη των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση. Σε σχολεία που εφαρμόζονται αυτές οι πρακτικές, τα θετικά αποτελέσματα είναι ολοφάνερα. Κάποιες από τις πρακτικές αναφέρονται παρακάτω:

Κατάλληλα εκπαιδευμένο προσωπικό: Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η άγνοια του εκπαιδευτικού προσωπικού για διαπολιτισμικά θέματα μπορεί να έχει μεγάλο αντίκτυπο στους μαθητές. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε δημοτικό σχολείο της Ισπανίας διαβάζουμε ότι ένα σχολείο με πολλούς μαθητές Ρομά έκλεισε με σκοπό να ανοίξει ξανά με νέο προσωπικό, το οποίο είχε διαπολιτισμική εκπαίδευση. Η πρακτική αυτή, σε συνδυασμό με άλλες που θα αναλυθούν παρακάτω, είχε ως αποτέλεσμα η απουσίες των παιδιών να μειωθούν από 30% σε λιγότερο από 10% σε διάρκεια 3 χρόνων. Ακόμα οι εγγραφές αυξήθηκαν κατά 10%. Επίσης, οι επιδόσεις των μαθητών καλυτέρεψαν σε όλα τα μαθήματα (Flecha & Soler, 2013). Σε διαφορετική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Ρουμανία, μια εκπαιδευτικός σε σχολείο δεύτερης ευκαιρίας, πέρασε από πρόγραμμα στο οποίο διδάχθηκε την ιστορία των Ρομά και πως να διδάσκει με βάση την συμπερίληψη. Τόνισε πως η εκπαίδευση της σε αυτά τα θέματα είχε τεράστια επιρροή πάνω της και άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο διδάσκει, ακόμα και μετά από τριάντα χρόνια εμπειρίας που κατείχε ως εκπαιδευτικός. Άλλαξε τον τρόπο διδασκαλίας της, ώστε να μπορεί να παρέχει και ψυχολογική υποστήριξη στους μαθητές της. Είπε πως στην εκπαίδευση της, της ζητήθηκε να συλλογιστεί για τον τρόπο διδασκαλίας της, να νιώσει εμπάθεια για τους μαθητές της και να είναι ελαστική. Όταν ερωτήθηκε γιατί διάλεξε συγκεκριμένα τον πληθυσμό των Ρομά απάντησε πως τους επέλεξε επειδή το σύστημα τους βάζει σε μειονεκτική θέση και λόγω της διάκρισης που δέχονται (Stoilescu & Carapanait, 2011).

Συμμετοχή της οικογένειας: Έρευνες έχουν δείξει ότι η συμμετοχή της οικογένειας στο σχολείο, ενισχύει τις επιδόσεις των. Όταν οι γονείς συμμετέχουν στο σχολικό πρόγραμμα, αποκτούν οικειότητα με τις σχολικές δραστηριότητες, με αποτέλεσμα

να μπορούν να βοηθήσουν πιο αποτελεσματικά τα παιδιά τους. Επιπλέον, ο αυξημένος διάλογος και η επικοινωνία μεταξύ της οικογένειας και του σχολείου συμβάλλει στην αντιμετώπιση ακαδημαϊκών προβλημάτων όπως και προβλημάτων συμπεριφοράς των παιδιών (Sheldon & Epstein, 2005). «Το ίδιο ισχύει και για τις οικογένειες των Ρομά. Υπάρχουν ορισμένες μελέτες που έχουν διερευνήσει τη σχέση μεταξύ των μαθητών, των οικογενειών των Ρομά, των σχολείων και των δασκάλων που δεν είναι Ρομά, και πώς επηρεάζουν την εμπλοκή των παιδιών στην εκπαίδευση και στις σχολικές επιδόσεις. Το Roma Education Fund (2010) επισημαίνει ότι η συμμετοχή γονέων Ρομά στην εκπαίδευση των παιδιών τους είναι ένας σημαντικός τρόπος για να αυξηθούν οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες των μαθητών, να τους βοηθήσουν να τα πάνε καλύτερα στο σχολείο και να διασφαλίσουν την πρόσβασή τους στην υποχρεωτική εκπαίδευση» (Flecha & Soler, 2013:454). Επιπλέον σύμφωνα με την έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε δημοτικό της Ισπανίας, η συμμετοχή γονέων και εθελοντών Ρομά μέσα στην τάξη βελτίωσε τις εμπειρίες των μαθητών στην τάξη. Με την παρουσία τους τα παιδιά αποκτούν περισσότερο κίνητρο. Μπορεί ακαδημαϊκά να μην γνωρίζουν πολλά αλλά με την πολιτισμική τους γνώση, η προσφορά τους είναι μεγάλη στην εκπαιδευτική διαδικασία. Δημιουργείται ένα κλίμα συνεργασίας μεταξύ μαθητών και εθελοντών και μπορεί να εξηγήσουν κάτι στους μαθητές που θα τους κάνει να το καταλάβουν ευκολότερα από τον τρόπο που το εξηγεί ο/η εκπαιδευτικός, που συνήθως δεν είναι Ρομικής καταγωγής. Οι περισσότεροι δάσκαλοι επιβεβαίωσαν ότι οι μαθητές έγιναν πιο ενθουσιασμένοι όταν συγγενείς και γείτονες από την κοινότητα των Ρομά τους βοήθησαν μέσα στην τάξη. Κατέβαλαν μεγαλύτερη προσπάθεια στο μάθημα. Επιπλέον βοηθώντας τους συμμαθητές τους, αυξήθηκε η συμμετοχή τους στην τάξη, βελτιώνοντας έτσι τη μαθησιακή διαδικασία (Flecha & Soler, 2013).

Συμπερίληψη της κουλτούρας τους: Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, είναι απαραίτητο να υπάρχουν αναφορές στην κουλτούρα και την ιστορία τους συγκεκριμένου πληθυσμού στις σχολικές τάξεις. Πέρα από αυτό όμως, έχει μεγάλο ενδιαφέρον και η σημασία της μητρικής γλώσσας για έναν πολιτισμό. Οι εκπαιδευτικοί με συνέπεια έχουν δείξει την σημασία που έχει το να δίνονται οδηγίες στην μητρική γλώσσα, για την γεφύρωση της εκπαιδευτικής ανισότητας. (Cummins, 2000; Skutnabb-Kangas, 1990). «Όμως, όπως αναγνωρίζει ο Hristo Kyuchukov (ειδικός στο τομέα της γλώσσας των Ρομά

και στην εκπαίδευση τους στην Ευρώπη), η διγλωσσία των παιδιών Ρομά παρεμποδίζεται λόγω της χαμηλής κατάστασης της γλώσσας τους σε όλο τον κόσμο (Kyuchukon, 2007). Η χαμηλή κατάσταση του πολιτισμού και των αξιών των Ρομά αποδεικνύεται από την απουσία τους στα εθνικά προγράμματα σπουδών. Η Επιτροπή για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων αναγνώρισε επίσης ότι η κοινωνική ένταξη των Ρομά απαιτεί εκπαίδευση στη μητρική τους γλώσσα. Οι συστάσεις της Χάγης σχετικά με τα εκπαιδευτικά δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων, που παρουσιάστηκαν στον Ύπατο Αρμοστή για τις Εθνικές Μειονότητες του ΟΑΣΕ (Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη), σημειώνουν επίσης ότι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Πράγματι, το άρθρο 12 υπογραμμίζει ότι το πρόγραμμα σπουδών πρέπει, όπου είναι δυνατόν, να παραδίδεται στη μητρική γλώσσα του παιδιού, και τα κράτη πρέπει να βελτιώσουν την κατάρτιση και τις εγκαταστάσεις, έτσι ώστε να είναι διαθέσιμοι καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί. Το άρθρο 19 συνδέει ρητά τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας με μια διαπολιτισμική προσέγγιση και απαιτεί το γενικό πρόγραμμα σπουδών να περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με την ιστορία, τον πολιτισμό και τις παραδόσεις των μειονοτήτων. Ο Kyuchukon παρατηρεί περαιτέρω το θετικό όφελος που είχε η διδασκαλία των Ρομανές σε ορισμένα βουλγαρικά σχολεία. Βοήθησε τους εκπαιδευτικούς να εκτιμήσουν τη σημασία της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας στη γνωστική ανάπτυξη των δίγλωσσων παιδιών Ρομά. Η έκθεση στη διδασκαλία των γλωσσών μειονοτήτων, μπορεί να αυξήσει την ευαισθητοποίηση σχετικά με τις συγκεκριμένες ανάγκες των μειονοτικών πολιτισμών μέσα στην τάξη, πράγμα απαραίτητο για διαπολιτισμική προσέγγιση. (O’Nions, 2010:8).

Συμμετογή στις αποφάσεις: Κάτι που συμβαίνει συχνά στις περιπτώσεις των μειονοτήτων είναι πως όταν αντιμετωπίζουν κάποιο πρόβλημα, παίρνονται αποφάσεις για αυτούς αντί να δημιουργούνται συνεργασίες μαζί τους για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων. Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την επίλυση θεμάτων που αφορούν τους Ρόμα είναι να συμπεριλαμβάνονται στην συζήτηση άτομα Ρομά. Το πιο πιθανό είναι οι ίδιοι να μπορούν να βρουν την καταλληλότερη λύση για το πρόβλημα τους, καθώς αυτοί το βιώνουν και κατανοούν το πρόβλημα καλύτερα από οποιονδήποτε. Πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση των σχολείων είναι απαραίτητο να συμπεριληφθούν οι γονείς Ρομά στις αποφάσεις που παίρνονται για τα παιδιά τους. Αυτό είναι ωφέλιμο για τους Ρομά, γιατί

τους ενδυναμώνει. Αποκτούν νέες γνώσεις για το πώς λειτουργούν τα συστήματα, δημιουργούν σχέσεις εκτός της κοινότητάς τους και αναπτύσσουν συμμετοχικές ικανότητες (Bojadjieva & Kushen, 2014).

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

3.1 Ερευνητική Μέθοδος

Κύριος σκοπός της εργασίας είναι να διερευνηθούν οι δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντούν οι γονείς Ρομά στην επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς και να καταγραφούν οι απόψεις τους αναφορικά με τις συμπεριληπτικές παιδαγωγικές πρακτικές. Για την διερεύνηση των παραπάνω ερευνητικών προβλημάτων πραγματοποιείται ποιοτική προσέγγιση. Η ερευνήτρια επέλεξε τη συγκεκριμένη προσέγγιση καθώς έχει νόημα να μελετηθούν σε βάθος οι απόψεις των Ρομά για την διαπολιτισμική επικοινωνία και την συμπερίληψη τους στην εκπαίδευση. Οι απόψεις και οι εμπειρίες των υποκειμένων πάνω στα συγκεκριμένα θέματα αποτελούν πολύ σημαντικές πληροφορίες και η ποιοτική προσέγγιση επιτρέπει την κατανόηση αυτών των πληροφοριών σε βάθος, όπως επίσης και των αιτιών του φαινομένου. Επομένως με αυτή τη μέθοδο συλλέγονται στοιχεία τα οποία μπορούν να οδηγήσουν στην εξιχνίαση του «γιατί» το εκπαιδευτικό σύστημα στις περισσότερες χώρες του κόσμου, δεν εξυπηρετεί την πληθυσμιακή αυτή ομάδα. Ένας ακόμη λόγος που επιλέχθηκε η ποιοτική προσέγγιση είναι πως τα άτομα αυτά κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση και μόνο οι ίδιοι μπορούν να δώσουν στοιχεία για το πως βιώνουν τέτοιες καταστάσεις. Με ποσοτική μέθοδο δεν θα ήταν δυνατόν να συλλεχθούν και να ερμηνευθούν τα υποκειμενικά και εξατομικευμένα στοιχεία. Τέλος πολλοί Ρομά είναι αναλφάβητοι ή γνωρίζουν μόνο βασικά στοιχεία ανάγνωσης και γραφής, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ποσοτική έρευνα.

3.2 Δείγμα

Το δείγμα του πληθυσμού Ρομά για την έρευνα είναι γονείς ή παππούδες Ρομά οι οποίοι έχουν παιδιά/εγγόνια στην πρώιμη παιδική ηλικία (0-8) που φοιτούν στο σχολείο. Οι άνθρωποι αυτοί μένουν σε καταυλισμό των Άνω Λιοσίων (Αθήνα) και τα παιδιά/εγγόνια τους φοιτούν όλα στο ίδιο σχολείο στη περιοχή των Άνω Λιοσίων. Πρόκειται για Δημοτικό το οποίο συστεγάζεται με Νηπιαγωγείο. «Το δείγμα χαρακτηρίζεται ως δείγμα σκοπιμότητας (purposive sampling), δηλαδή η ερευνήτρια σκοπίμως επιλέγει το δείγμα και όχι τυχαία, γιατί το συγκεκριμένο δείγμα έχει τη γνώση, τα χαρακτηριστικά και τη θέληση να του δώσει πιο ολοκληρωμένες και σε βάθος απαντήσεις στην ερευνητική του ερώτηση. Έτσι, το δείγμα επιλέγεται όχι με αντικειμενικές και τυχαίες τεχνικές, αλλά με

βάση την υποκειμενική γνώση του ερευνητή για τα χαρακτηριστικά του δείγματος» (Φαρμάκης, 2015). Ο αριθμός ατόμων που συμμετέχουν στις συνεντεύξεις είναι 10.

3.3 Ερευνητικό Υλικό -Εργαλεία

Το εργαλείο που χρησιμοποιείται στην έρευνα είναι η ημιδομημένη συνέντευξη. Όπως αναφέρθηκε, η συνέντευξη δίνει την δυνατότητα στην ερευνήτρια να μελετήσει σε βάθος τις απόψεις και τις εμπειρίες των γονέων Ρομά. Μπορεί να μελετήσει το θέμα από υποκειμενική σκοπιά με σκοπό να φτάσει στις πιθανές αιτίες του προβλήματος. Επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη, καθώς προσφέρει ελαστικότητα στην πραγματοποίηση της συνέντευξης. Από τη μια η ερευνήτρια έχει τη δυνατότητα να θέσει συγκεκριμένες ερωτήσεις και από την άλλη το υποκείμενο έχει την ελευθερία να κατευθύνει την κουβέντα σε μια διαφορετική κατεύθυνση, την οποία πιθανόν η ερευνήτρια να μην είχε σκεφτεί. Η συνέντευξη αποτελείται από 20 ερωτήσεις. Δυο αφορούν την σχολική πορεία των ίδιων των γονέων, δυο για την σημασία που αποδίδουν στην εκπαίδευση των παιδιών τους, δώδεκα για την επικοινωνία τους με τους δασκάλους και διευθυντή/τρια των παιδιών τους, μια για την επικοινωνία τους με άλλους γονείς και τρεις για το πώς θα μπορούσε να λειτουργεί διαφορετικά το εκπαιδευτικό σύστημα.

3.4 Ερευνητική Διαδικασία

Στα πλαίσια της εργασίας της ερευνήτριας, στο κοινωνικό κέντρο «Πεταλούδα» στην περιοχή των Άνω Λιοσίων, ξεκίνησε η επαφή και η γνωριμία της με άτομα τα Ρομά που συμμετέχουν στην παρακάτω έρευνα. Τα άτομα που συμμετέχουν στις συνεντεύξεις κατοικούν σε καταυλισμό Ρομά, στα Άνω Λιόσια. Η ερευνήτρια γνωρίζοντας αρκετούς γονείς της κοινότητας, λόγω της συμμετοχής των παιδιών τους στο κοινοτικό κέντρο που εργάζεται, διάλεξε 10 από αυτούς για συνέντευξη. Η επιλογή των ατόμων έγινε με βάση το αν έχουν παιδιά/εγγόνια σε ηλικίες 0-8 που φοιτούν στο δημοτικό ή σε δομές προσχολικής εκπαίδευσης και το επίπεδο τους στην ομιλία και την κατανόηση της ελληνικής γλώσσας. Άλλο ένα κριτήριο ήταν προηγούμενες αλληλεπιδράσεις της ερευνήτριας μαζί με τα άτομα αυτά, οι οποίες την έκαναν να καταλάβει πως το συγκεκριμένο άτομο είχε εμπειρίες και απόψεις πάνω στο θέμα της εκπαίδευσης.

Οι συνεντεύξεις ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 2021 και ολοκληρώθηκαν τον Μάρτιο 2021. Λόγω της πανδημίας COVID-19 που επικρατούσε τον καιρό αυτόν,

τηρήθηκαν όλα τα απαραίτητα μέτρα ώστε να είναι ασφαλείς οι ερευνητές και οι συνεντευξιαζόμενοι. Οι 9 συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα σπίτια των συνεντευξιαζόμενων και μια στο κοινωνικό κέντρο που εργάζεται η ερευνήτρια. Η ερευνήτρια επέλεξε τους συνεντευξιαζόμενους με δείγμα σκοπιμότητας, όπως αναφέρθηκε. Έχοντας στο μυαλό της λοιπόν συγκεκριμένους γονείς, επισκεπτόταν το σπίτι τους με τη συνοδεία συνερευνητή για λόγους ασφαλείας. Εάν ο συνεντευξιαζόμενος ενδιαφερόταν να συμμετέχει στη συνέντευξη και ήταν ελεύθερος, τότε γινόταν η συνέντευξη εκείνη τη στιγμή. Εάν δεν είχε το χρόνο, τότε κανονιζόταν ημερομηνία που θα επισκεπτόταν η ερευνήτρια ξανά το σπίτι τους, η οποία ήταν συνήθως την επόμενη μέρα. Οι 9 συνεντεύξεις που έγιναν στην κοινότητά πραγματοποιήθηκαν μέσα στο σπίτι του κάθε γονέα ή στην αυλή τους. Η μια συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στο κοινωνικό κέντρο έγινε όταν ο γονέας είχε έρθει στο κέντρο για μια υπηρεσία που προσφέρει. Η ερευνήτρια ρώτησε εάν ήθελε να συμμετέχει στην συνέντευξη και όταν απάντησε θετικά, πραγματοποιήθηκε εκείνη την στιγμή. Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε ευχάριστο κλίμα. Οι γονείς είχαν μεγάλη προθυμία να βοηθήσουν στην έρευνα και να μοιραστούν τις σκέψεις και τις εμπειρίες τους. Ακόμη, πολλοί από αυτούς έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είχαν ερωτήσεις πάνω στον λόγο για τον οποίο γινόταν η έρευνα.

Κλείνοντας, για λόγους ανωνυμίας, οι γονείς θα συμβολίζονται με το γράμμα Γ και όπου αναφέρονται ονόματα των παιδιών τους θα αναγράφεται μόνο το αρχικό γράμμα του ονόματός τους. Επίσης στα ονόματα εκπαιδευτικών που αναφέρονται, θα αναγράφεται μόνο το αρχικό τους και σε παρένθεση η θέση τους (πχ δασκάλα/-ος, διευθυντής/-τρια). Τέλος σε σημεία που παρεμβαίνει ο συνοδός της ερευνήτριας, θα αναγράφεται ως συνερευνητής.

4. Παρουσίαση και συζήτηση των αποτελεσμάτων

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας και η συζήτηση αυτών. Η παρουσίαση θα γίνει με βάση τις ερωτήσεις που τέθηκαν στους συνεντευξιαζόμενους και ομαδοποίηση των απαντήσεών τους.

- **Έχεις φοιτήσει σε σχολείο;**

Τρεις απάντησαν πως δεν είχαν φοιτήσει καθόλου. Ο ένας αυτούς, που ήταν παππούς και μοιραζόταν τις εμπειρίες του σχετικά με την εκπαίδευση του εγγονιού του, ανέφερε πως δεν πήγε ποτέ σχολείο λόγω ρατσιστικής συμπεριφοράς που δεχόταν:

«Άσε εμείς, δεν πηγαίναμε τότες. Μας λέγανε, τα παλιακά χρόνια «Άντε Τουρκόγυφτοι», μας βρίζανε, μας κάνανε, και δεν πηγαίναμε σχολείο... τώρα ηρέμησαν τα πράγματα». (Γ1)

Δεν αναφέρθηκαν τέτοιες ρατσιστικές συμπεριφορές από τους υπόλοιπους γονείς, οι οποίοι είναι αρκετά νεότεροι. Έτσι μπορεί κανείς να υποθέσει, όπως αναφέρει και ο ίδιος, πως το πρόβλημα αυτό έχει βελτιωθεί έως ένα βαθμό και η πρόσβαση των Ρομά στην εκπαίδευση είναι λίγο ευκολότερη από αυτή που είχαν οι Ρομά των παλαιότερων γενεών.

Συνεχίζοντας, τρεις γονείς πήγαν για μικρό χρονικό διάστημα στην πρώτη Δημοτικού, δυο είχαν παρακολουθήσει τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου και δυο φοίτησαν περίπου μέχρι την ηλικία των 12. Οι απαντήσεις αυτές επιβεβαιώνουν και τα ευρήματα άλλων ερευνών για την ελλιπή φοίτηση των Ρομά στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με το Roma Education Fund η κατάσταση στην Ευρώπη δεν είναι καθόλου καλή. Υποστηρίζει πως 75% των Ρομά δεν έχουν ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο (Flecha & Soler, 2013).

- **Πώς ήταν η σχολική σου εμπειρία;**

Από τους 7 οι οποίοι είχαν φοιτήσει έστω και λίγο στο σχολείο, οι 6 είπαν πως συνολικά ήταν μια καλή εμπειρία και είχαν θετικές αναμνήσεις από τους δασκάλους τους. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί πως και οι 5 γυναίκες που πήγαν στο σχολείο το σταμάτησαν επειδή παντρεύτηκαν, γιατί τις παρενοχλούσαν άλλα αγόρια στο σχολείο ή

δεν τους επέτρεπαν οι γονείς τους να συνεχίζουν το σχολείο καθώς φοβούνταν πως θα τις ενοχλήσουν τα αγόρια..

«Λόγω αυτό, γιατί δεν θέλω να πάω. Δεν είναι εκεί να μιλήσουμε να κάνουμε, είναι άλλα παιδιά. Θα πας στην τουαλέτα, θα έρθουν κοντά σου, θα σου κάνουν καμία χειρονομία. Δεν ήθελα αυτό το πράγμα εγώ». (Γ8)

«Από το σχολείο πήρα τον άντρα μου, για να καταλάβεις τώρα. Και μετά έστειλα την μάνα του, να τη στείλουνε στη μάνα μου. Κάναμε αρραβώνες, αυτά, γάμο». (Γ2).

Οι άντρες από την άλλη το διέκοψαν για οικονομικούς λόγους ή επειδή δεν επιθυμούσαν να το συνεχίσουν.

Η εμπειρία της ερευνήτριας στην συγκεκριμένη κοινότητα Ρομά της έχει δείξει πως αυτά πρόκειται για δυο πολύ σοβαρά ζητήματα που επηρεάζουν την εκπαίδευση των παιδιών. Οι γάμοι σε μικρή ηλικία βάζουν σε μεγάλο κίνδυνο τα κορίτσια Ρομά. Την ώρα που βρίσκονται στο σχολείο, οι γονείς τους δεν είναι εκεί να τις προστατέψουν και πέφτουν πολύ εύκολα θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης. Έτσι, προτιμούν να διακόψουν την σχολική τους πορεία ή να μην την ξεκινήσουν καν. Επιλέγουν να τις κρατήσουν στο σπίτι όπου θα μάθουν να κάνουν τις δουλειές ενός νοικοκυριού και όταν φτάσουν στην εφηβεία να της διαλέξουν έναν σύζυγο. Οι εκπαιδευτικοί δεν γνωρίζουν πόσο μεγάλο πρόβλημα είναι αυτό στους Ρομά και έτσι δεν έχουν βρεθεί λύσεις για αυτό, με αποτέλεσμα, οι γυναίκες Ρομά να παραμένουν αποκλεισμένες από την εκπαίδευση και να έχουν λιγότερες ευκαιρίες στη ζωή τους. Οι γάμοι σε μικρή ηλικία είναι μια παράδοση ριζωμένη βαθιά στην κουλτούρα των Ρομά και χωρίς μόρφωση και ίσες ευκαιρίες θα είναι πολύ δύσκολο να απομακρυνθούν από αυτό το συνήθειο.

Τα αγόρια από την άλλη σε πολλές περιπτώσεις, λόγω της έντονης φτώχειας πολλών οικογενειών Ρομά, αναγκάζονται να δουλεύουν σε πολύ μικρή ηλικία. Συχνά οι γονείς σταματούν να τα πηγαίνουν σχολείο για να μπορούν να τα παίρνουν μαζί στη δουλειά. Επιπλέον στην ηλικία των 16-17 είναι πολύ πιθανό το αγόρι Ρομά να έχει σύζυγο και παιδιά, συνεπώς πρέπει να εργαστεί για να μπορέσει να συντηρήσει την οικογένειά του.

- **Πόσο σημαντική θεωρείς ότι είναι η εκπαίδευση του παιδιού σου;**

Και οι 10 απάντησαν πως είναι σημαντική για αυτούς, γιατί θέλουν τα παιδιά τους να έχουν περισσότερες ευκαιρίες στη ζωή τους από ότι είχαν οι ίδιοι.

«Ναι πολύ σημαντικό, να μάθουν γράμματα, να πάνε σε μια δουλειά. Θέλω να μάθουν γιατί δεν έμαθα εγώ». (Γ6)

Όμως, τρεις από τις μητέρες διαχώριζαν τις κόρες από τους γιους τους. Η πρώτη είχε διακόψει τις σπουδές στις κόρες της όταν μπήκαν στην εφηβεία και οι άλλες δυο έχουν σκοπό να κάνουν το ίδιο για τις κόρες τους όταν θα φτάσουν στην εφηβική ηλικία.

«Δηλαδή όπως είναι τώρα που πάει νηπιαγωγείο, μέχρι 11-12 να πάει. Μέχρι εκεί δηλαδή. Κατάλαβες; Φοβόμαστε». (Γ4)

«Καλά η Ε. δεν μπορώ να τη στείλω και μεγάλη, είναι αρραβωνιασμένη. Καταλαβαίνεις τώρα. Αμα μεγάλωσε η Ε. έγινε 13, 14 χρονών δεν μπορώ να τη στείλω θα τη σταματήσω». (Γ10).

Δυστυχώς, όπως μας δείχνει και η έρευνα, αυτό είναι κάτι που συμβαίνει πολύ συχνά στις κόρες των οικογενειών Ρομά. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δέχονται παρενόχληση όταν βρίσκονται στο σχολείο (συνήθως από αγόρια Ρομά) και σε πολλές περιπτώσεις μπορεί ακόμα και να τις «κλέψουν» για να τις παντρευτούν χωρίς την έγκριση των γονέων της.

«Η Μ. ήθελε να πάει τώρα ακόμα. Εγώ δεν την άφησα να πάει. Δεν είναι καλά παιδιά εκεί. Αμα ήταν εδώ θα πήγαινε η Μ.. Θέλει να πάει ακόμα. Τώρα τη σταμάτησα εγώ. Είναι 15 χρονών η Μαρία. Θα πάει 16...Μπορεί να πάρει η κόρη μου κανας παιδί, να φύγει από το σχολείο. Μπορεί μην να είναι καλός το παιδί, το δικό σου τώρα. Η κόρη μου είναι καλή, το δικό σου μην να είναι καλός. Θα το πάρει και θα φύγει!...Εμείς γιατί τραβιόμαστε μετά άμα δεν είναι καλός ο γαμπρός». (Γ2)

Εξετάζοντας το ζήτημα αυτό, γίνεται φανερό η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των γονέων Ρομά και των εκπαιδευτικών, όπως και η έλλειψη γνώσης των εκπαιδευτικών για την κουλτούρα των Ρομά. Οι γονείς νιώθουν ότι οι εκπαιδευτικοί δεν θέλουν ή δεν μπορούν να προστατέψουν τις κόρες τους, με αποτέλεσμα να τις απαγορεύουν να ξεκινήσουν την σχολική τους πορεία ή να την διακόπτουν πολύ νωρίς. Πρόκειται για έναν

φαύλο κύκλο στον οποίο είναι παγιδευμένες μέχρι και σήμερα πολλές γυναίκες Ρομά. Από τη μια διακόπτουν το σχολείο για να μην τις «κλέψουν» ή τις ενοχλήσουν. Από την άλλη χωρίς εκπαίδευση, η μόνη τους επιλογή τελικά είναι να παντρευτούν, καθώς δεν μπορούν οι γονείς της να την στηρίξουν για πάντα και ούτε η ίδια τον εαυτό της.

Η ερευνήτρια παρατηρώντας αυτή τη διάκριση για τις κόρες σε κάποιες από τις συνεντεύξεις και θέλοντας να εξετάσει καλύτερα το συγκεκριμένο θέμα ρώτησε μερικά από τα δείγματα τι σκοπεύουν να κάνουν για τις δικές τους κόρες. Συνολικά, από τους 7 που έχουν κόρες, 3 απάντησαν ότι θα διακόψουν το σχολείο όταν φτάσουν στην εφηβεία και 4 ότι επιθυμούν να ολοκληρώσουν το σχολείο.

- **Τί θέλεις να πετύχει στο σχολείο, ποιες είναι οι προσδοκίες σου;**

Οκτώ από τους γονείς εξέφρασαν την επιθυμία τα παιδιά τους να ολοκληρώσουν την δευτεροβάθμια εκπαίδευση και όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κάποια δείγματα ανέφεραν πως επιθυμούν οι κόρες τους να σταματήσουν το σχολείο όταν φτάσουν στην εφηβεία. Τρεις από τους 8 απάντησαν όμως πως εάν τα παιδιά τους επιθυμήσουν κάποια στιγμή να σταματήσουν το σχολείο ή να παντρευτούν τότε δεν θα παρέμβουν με κάποιο τρόπο. Αυτό είναι ένα φαινόμενο το οποίο η ερευνήτρια έχει παρατηρήσει σε πολλές περιπτώσεις στα δυο χρόνια που εργάζεται στην συγκεκριμένη κοινότητα Ρομά. Οι περισσότεροι από τους γονείς αφήνουν τα παιδιά τους να αποφασίζουν τα ίδια για το μέλλον τους, ακόμα και όταν βρίσκονται σε πολύ μικρές ηλικίες. Χρησιμοποιούν φράσεις όπως: «Δεν μπορώ να κάνω κάτι για αυτό», «Δεν θέλω να το πιέσω», «Δεν μπορώ να το κάνω με το ζόρι», όταν τα παιδιά τους διακόπτουν το σχολείο ή αρραβωνιάζονται.

«Εμείς που ήμαστε εδώ όλοι Ρομά, όταν μεγαλώνουν τα παιδιά, αγαπιόνται, κλέβονται. Μετά εμείς τι θα κάνουμε; Θα τα χωρίσουμε; Δεν μπορούμε». (Γ3)

Κάποια από τα δείγματα είχαν σκεφτεί ορισμένα επαγγέλματα που θα ήθελαν να ακολουθήσουν τα παιδιά τους (μηχανικός και γιατρός) αλλά οι περισσότεροι απάντησαν πως θέλουν τα παιδιά τους να κάνουν ό,τι δουλειά επιθυμούν, αρκεί να είναι μια «κανονική δουλειά» και όχι αυτές που συνηθίζουν να έχουν οι Ρομά.

«Να κάνουν όλες τις τάξεις, να πάνε και στο μεγάλο. Να μάθουν μια δουλειά, όχι δικιά μας δουλειά, να πάνε για σίδερα. Να κάνουν μια άλλη δουλειά, αυτό μου αρέσει». (Γ6)

- **Έχεις συναντήσει από κοντά τον δάσκαλο/διευθυντή του παιδιού σου; Εάν ναι για ποιον λόγο;**

Από όλα τα δείγματα, 7 είχαν γνωρίσει τη δασκάλα ή τη νηπιαγωγό των παιδιών τους όπως και τη διευθύντρια του σχολείου. Δύο γνώριζαν μόνο τη διευθύντρια και το τελευταίο δείγμα, ο οποίος ήταν παππούς και όχι γονέας, δεν είχε γνωρίσει κανέναν αλλά εξήγησε πως η κόρη του τους είχε συναντήσει από κοντά. Όταν ρωτήθηκαν για ποιο λόγο τους είχαν συναντήσει, 5 απάντησαν πως γνώρισαν την διευθύντρια στις εγγραφές των παιδιών και τις δασκάλες όταν αφήνουν ή παραλαμβάνουν τα παιδιά από το σχολείο, 1 γονέας γνώρισε την διευθύντρια όταν χρειάστηκε να της ζητήσει κάποιο πιστοποιητικό, 2 γονείς γνώρισαν τις δασκάλες όταν τους κάλεσαν στο σχολείο για να τους ενημερώσουν για κάποιο συμβάν και ο τελευταίος γονέας συμμετείχε σε συνάντηση γονέων.

Παρατηρείται πως η παρουσία των γονέων Ρομά μέσα στα σχολεία είναι ακόμα σπάνιο φαινόμενο. Η έρευνα μας αποδεικνύει πως η συμμετοχή των γονέων Ρομά στη ζωή του σχολείου και στις αποφάσεις για την εκπαίδευση των παιδιών τους, έχει πολύ θετικό αντίκτυπο στη πρόοδο των μαθητών. Πρόκειται για συμπεριληπτικές πρακτικές, που ανεβάζουν πολύ την ποιότητα της εκπαίδευσης. Παρόλα αυτά στην Ελλάδα, ακόμα και για μη Ρομά μαθητές, δίνονται πολύ λίγες ευκαιρίες στους γονείς να προσφέρουν εθελοντική βοήθεια στο σχολείο, να περνούν χρόνο μέσα στην τάξη ή να μπορούν να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων.

Έχεις επικοινωνήσει με άλλο τρόπο, εξ' αποστάσεως με τον δάσκαλο του παιδιού σου; Αν ναι πως έγινε η επικοινωνία και για ποιον λόγο;

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι απάντησαν ναι εκτός από ένα. Η επικοινωνία σε όλες τις περιπτώσεις έγινε μέσω τηλεφώνου. Εάν ο γονέας διέθετε κινητό τηλέφωνο τότε καλούν τον ίδιο. Εάν όχι τότε καλούν κάποιον άλλον γονέα της κοινότητας και του ζητούν να ενημερώσει το άτομο που αναζητούν. Υπήρχαν πολλοί λόγοι για τους οποίους οι δάσκαλοι ήθελαν να επικοινωνήσουν με τους γονείς. Τέσσερις είπαν πως εάν το παιδί τους έλειπε πολλές μέρες από το σχολείο, τότε ο δάσκαλος επικοινωνούσε μέσω τηλεφώνου για να μάθει τον λόγο. Επίσης 3 είχαν μιλήσει με δάσκαλο/δασκάλα από το τηλέφωνο, επειδή το παιδί τους ήταν άταχτο ή είχε τσακωθεί με κάποιο άλλο παιδί. Δυο γονείς απάντησαν πως ενημερώθηκαν μέσω τηλεφώνου όταν άνοιξαν ξανά τα σχολεία λόγω του covid-19.

Τέλος, ένας γονέας ενημερώθηκε για τα σχολικά είδη που έπρεπε να αγοράσει για το παιδί του στην αρχή της σχολικής χρονιάς από το τηλέφωνο.

- **Πόσο συχνά συναντάς ή επικοινωνείς με τον δάσκαλο του παιδιού σου;**

Από τα συμφραζόμενα, η ερευνήτρια κατάλαβε πως η επικοινωνία δεν είναι πολύ συχνή. Υπάρχει επικοινωνία εάν προκύψει κάποιο πρόβλημα είτε από τη πλευρά του γονέα είτε του εκπαιδευτικού.

- **Πώς νιώθεις όταν επικοινωνείς με τον δάσκαλο του παιδιού σου;**

Οι περισσότεροι από τους γονείς δεν είχαν βιώσει κάποια κακή εμπειρία με τους εκπαιδευτικούς. Πιο συγκεκριμένα, 6 απάντησαν πως αισθάνονται καλά όταν μιλούν μαζί τους και πως τους φέρονται σωστά, τονίζοντας πως και οι ίδιοι πάντα φέρονται με τον ίδιο τρόπο απέναντι στους εκπαιδευτικούς.

«Ναι μια χαρά. Μιλάμε ωραία, τους μιλάω ωραία, δεν έχουμε κάνα θέμα έτσι. Μια χαρά μιλάμε, όλα καλά». (Γ5).

Δυο συνεντευξιαζόμενοι είπαν πως οι ίδιοι δεν είχαν κάποια κακή εμπειρία με εκπαιδευτικό αλλά είχαν παρατηρήσει την διευθύντρια να μιλάει με ένταση σε κάποιες άλλες μαμάδες της κοινότητας Ρομά.

«-Τί να σου πω; Η διευθύντρια μερικές φορές είναι καλή μερικές φορές αγριεύει. Ντάξει, όταν πάω να ζητήσω κάνα χαρτί, κάνα αυτό, μου το δίνει. Η δασκάλα, εγώ τις βλέπω, μιλάνε τα παιδιά μου είναι καλοί λέει, ντάξει...

-Εσένα δηλαδή σου έχει φωνάζει ποτέ άσχημα;

-Όχι. Τις άλλες κοπέλες ναι». (Γ3)

Τέλος ένας γονέας αντιμετώπιζε ένα πρόβλημα με τα παιδιά του το οποίο τον έκανε να είναι σε συχνή επικοινωνία με την διευθύντρια του σχολείου και τους εκπαιδευτικούς. Εξέφρασε στην ερευνήτρια ότι ένιωθε πως ακούνε τους προβληματισμούς του οι δάσκαλοι αλλά ήταν δυσαρεστημένος με το γεγονός πως το πρόβλημα δεν είχε ακόμα λυθεί.

- **Είναι κάτι που σε δυσκολεύει στην επικοινωνία με το δάσκαλο του παιδιού σου; (πχ γλώσσα ή κάτι άλλο)**

Σε εξέλιξη τις προηγούμενης ερώτησης, οι γονείς ρωτήθηκαν εάν είχαν κάποια δυσκολία στην επικοινωνία, καθώς η πρώτη τους γλώσσα δεν είναι τα ελληνικά. Πέντε γονείς απάντησαν πως δεν έχουν κάποια δυσκολία. Ένας γονέας είπε πως καταλαβαίνει αυτά που της λένε αλλά δυσκολεύεται να εκφραστεί η ίδια στα ελληνικά. Τέλος δυο από τα δείγματα είπε πως δυσκολεύεται λίγο να καταλάβει.

Λόγω της φύσης της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, πάντα μπορούν να υπάρξουν εμπόδια στις συναναστροφές δασκάλων και γονέων Ρομά, όσο καλά και να πιστεύουν οι δυο ομάδες ότι κατανοούν η μια την άλλη. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα είναι να δημιουργηθούν θέσεις «μεσολαβητών» μέσα στα σχολεία. Πρόκειται για κατάλληλα εκπαιδευμένα άτομα Ρομά, τα οποία θα μπορούν να κατανοούν και τις δυο πολιτισμικές ομάδες και λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος τους. Από τη μια οι γονείς Ρομά θα έχουν κάποιον που μπορούν να εμπιστευτούν. Θα έχουν τη δυνατότητα να εκφράζουν τα προβλήματα, τις επιθυμίες και τις προτάσεις τους στην μητρική τους γλώσσα, σε κάποιον που κατανοεί την κουλτούρα και τον τρόπο ζωής τους. Από την άλλη οι δάσκαλοι θα μπορούν να έχουν μια καλύτερη εικόνα των μαθητών τους και των γονέων τους και κάποιον που μπορεί να τους μαθαίνει συνεχώς για την μειονότητα των Ρομά. Αυτό μπορεί να οδηγήσει στην κατάρριψη στερεοτυπικών και ρατσιστικών αντιλήψεων όπως και η αποφυγή εντάσεων και παρεξηγήσεων, αφού ο μεσολαβητής θα μπορεί να επικοινωνήσει τις επιθυμίες και των δυο ομάδων.

- **Εάν σε προβληματίζει κάτι με το παιδί σου θα το συζητήσεις με το δάσκαλό του παιδιού σου;**

Ιδιαίτερα θετικό είναι το γεγονός πως εννιά από τους γονείς απάντησαν πως νιώθουν την άνεση και την ασφάλεια να ζητήσουν βοήθεια από τους εκπαιδευτικούς, εάν τους προβληματίζει κάτι. Ένας γονέας δήλωσε πως ξέρει ότι οι δασκάλες θα την πιστέψουν εάν τους πει κάτι, επομένως υπάρχει καλή επικοινωνία μεταξύ τους. Επιπλέον ένας διαφορετικός γονέας ήθελε να βοηθήσει όπως μπορεί το παιδί της με τα μαθήματά του. Έτσι η δασκάλα έγραφε σε τετράδιο σημειώσεις για την μητέρα, ώστε να μπορέσει να βοηθήσει με όποιο τρόπο μπορεί, παρόλο που η ίδια είχε ολοκληρώσει μόνο τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Είναι πολύ ενθαρρυντικό το γεγονός να βλέπουμε εκπαιδευτικούς να προσπαθούν να εντάξουν τους Ρομά γονείς στην εκπαιδευτική

διαδικασία, ακόμα και με τέτοιες μικρές κινήσεις. Ο τελευταίος γονέας όμως, απευθύνθηκε στην νηπιαγωγό του παιδιού της για ένα πρόβλημα που είχε προκύψει και δεν βρήκε κάποια ανταπόκριση, με αποτέλεσμα το παιδί να σταματήσει να πηγαίνει στο νηπιαγωγείο εντελώς.

«Ναι, δεν μπορώ να πάω δηλαδή στη δασκάλα τα παιδιά. Δηλαδή όπως τώρα ο Π. κανονικά είναι να πάει σχολείο. Δεν θέλει, κλαίει. Με παίρνει η δασκάλα από τον άλλον πίσω και μου είπε, γιατί δεν στέλνεις το μωρό; Μετά μια φορά που το πήγα εγώ, έκλαιγε πολύ και μας πήρε τηλέφωνο να το πάρεις. Δεν μπορεί να φοράει αυτή, τη μάσκα. Και μετά της λέω, άστη να τη βγάλει για να μάθει λίγο. Να δει τα άλλα παιδιά, θα μάθει και αυτός. Μετά αυτή, όχι λέει, απαγορεύεται. Και αυτός δεν πάει. Όταν του μιλάμε για σχολείο φεύγει, κρύβεται». (Γ3)

Δυστυχώς, η ερευνήτρια έχει μάθει για πολλές περιπτώσεις στη συγκεκριμένη κοινότητα, όπου όταν τα παιδιά Ρομά κλαίνε την ώρα του σχολείου οι εκπαιδευτικοί ζητούν από τους γονείς να έρθουν να τα παραλάβουν. Δεν φαίνεται να βοηθούν τα παιδιά να προσαρμοστούν στο σχολικό περιβάλλον και προτιμούν να τα αφαιρούν από αυτό.

Επιπλέον, στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται πως έχει επηρεάσει η πανδημία του Covid 19 τον πληθυσμό των Ρομά. Λόγω του ότι το παιδί δεν ήθελε να φοράει τη μάσκα και δεν υπήρξε καλή επικοινωνία μεταξύ γονέα και νηπιαγωγού, το παιδί έχασε πολλές μέρες σχολείου. Η πανδημία είχε μεγάλες επιπτώσεις στους Ρομά. Άλλο ένα πρόβλημα που αντιμετώπισε κατά τη διάρκεια της πανδημίας η συγκεκριμένη κοινότητα ήταν αυτό της τηλεκπαίδευσης. Σχεδόν κανένα από τα σπίτια δεν είχε σύνδεση στο διαδίκτυο ή κάποια ηλεκτρονική συσκευή, ενώ πολλά δεν είχαν ούτε ηλεκτρικό ρεύμα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν τα παιδιά αυτή της κοινότητας να χάσουν πολλούς μήνες σχολείου. Ακόμα, όταν άνοιξαν τα σχολεία το Μάιο 2021, με την υποχρεωτική χρήση αυτοδιαγνωστικών ελέγχων (self-test), υπήρχαν πολλές δυσκολίες. Οι περισσότεροι γονείς είναι αναλφάβητοι και δεν μπορούσαν να διαβάσουν τις οδηγίες για να πραγματοποιήσουν τους ελέγχους. Τέλος, η δήλωση των ελέγχων στο διαδίκτυο ήταν πολύ δύσκολη για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω.

- **Επικοινωνείτε με άλλους γονείς μαθητών για θέματα που αφορούν το σχολείο και τα παιδιά σας;**

Όλοι απάντησαν πως μιλούν με γονείς της κοινότητας Ρομά, καθώς πολλοί μεταξύ τους είναι συγγενείς και γείτονες. Όταν η ερευνήτρια τους ρώτησε εάν έχουν μιλήσει με γονείς που δεν είναι Ρομά, οι 9 απάντησαν όχι. Ένας γονέας είπε πως ίσως χαιρετηθούν όταν πάνε να παραλάβουν τα παιδιά από το σχολείο. Πιο συγκεκριμένα κάποιοι γονείς απάντησαν:

«Όχι, φοβούνται από εμάς, όπως το ξέρετε. Και δεν μπορούμε να μιλήσουμε». (Γ3)

«Όχι. Εκεί με τη δική μας μπορούμε να μιλήσουμε. Οι άλλοι δεν τους ξέρουμε να μιλήσουμε. Κατάλαβες; Δεν με κοιτάνε στα μάτια να τους κοιτάζω». (Γ8)

Οι απαντήσεις αυτές είναι άλλη μια απόδειξη για το πόσο αποκομμένοι είναι ακόμα οι Ρομά από την υπόλοιπη κοινωνία. Μέχρι και σήμερα δεν υπάρχει σύνδεση με γονείς εκτός της κοινότητας τους, παρόλο που τα παιδιά τους μπορεί να είναι συμμαθητές για πολλά χρόνια. Δυστυχώς, το χάσμα μεταξύ των γονέων αλλά και των μαθητών δεν έχει εξαλειφθεί. Ακόμα, πολλοί από τους γονείς ήθελαν να ξεκαθαρίσουν στην ερευνήτρια πως δεν ενοχλούν κανέναν από τους γονείς που δεν είναι Ρομά.

Μόνο ένας από τους γονείς είπε πως όταν παραβρέθηκε σε συνάντηση γονέων, μια μητέρα μη Ρομά, την πλησίασε και της είπε: «Μπράβο που ήρθες, δεν έχω ξαναδεί μια μητέρα Ρομά να έρχεται σε συνάντηση γονέων». Αυτό το σχόλιο έκανε την μητέρα να νιώσει χαρά και υπερηφάνεια, όπως εξήγησε στην ερευνήτρια.

- **Πιστεύεις ότι οι δάσκαλοι/διευθυντής γνωρίζουν στοιχεία της κουλτούρας των Ρομά;**

Κάνοντας την συγκεκριμένη ερώτηση στους γονείς η ερευνήτρια παρατήρησε πως οι γονείς δυσκολεύονταν να καταλάβουν την έννοια της λέξης «κουλτούρα». Προσπάθησε η ερευνήτρια να επαναλάβει την ερώτηση με διαφορετικούς τρόπους και να χρησιμοποιήσει παραδείγματα για να τους γίνει πιο κατανοητό. Παρόλα αυτά δεν της είναι ξεκάθαρο εάν κατάλαβαν οι συνεντευξιαζόμενοι ακριβώς αυτό που τους ρωτούσε. Τρεις γονείς απάντησαν πως δεν ξέρουν εάν οι δάσκαλοι γνωρίζουν στοιχεία της κουλτούρας των Ρομά. Δυο πιστεύουν ότι ξέρουν και τέσσερις πως αφού έρχονται σε επαφή με τόσους Ρομά γονείς και παιδιά, πρέπει να έχουν καταλάβει.

«Επειδή μας κοιτάνε έτσι, ότι φαντάζομαι ότι μας ξέρουνε. Κατάλαβες; Τι ήμαστε. Πάμε τα παιδιά σχολείο, μιλάμε, μας κοιτάνε. Δεν καταλαβαίνουν τώρα αυτοί τι φοράμε; Που έχουμε σχέσεις από μικρές, που γάμους. Μερικές ξέρουνε τι σημαίνει». (Γ8)

- **Θα ήθελες οι δάσκαλοι να μιλάνε για την κουλτούρα των Ρομά στην τάξη;**

Τρεις γονείς απάντησαν ότι θα ήθελαν να μιλούν οι γονείς για την κουλτούρα τους στην τάξη και τρεις πως εξαρτάται από την δασκάλα. Οι υπόλοιποι, όπως αναφέρθηκε, μάλλον δεν μπορούσαν να καταλάβουν ακριβώς την ερώτηση και την σημασία της λέξης «κουλτούρα», καθώς οι απαντήσεις που έδωσαν δεν σχετίζονταν με την ερώτηση.

- **Πιστεύεις ότι θα ήταν καλό για τα παιδιά να γίνονται κάποια μαθήματα στη γλώσσα σας;**

Τρία από τα δείγματα απάντησαν πως θα ήθελαν να γίνονται κάποια μαθήματα στη μητρική γλώσσα των παιδιών. Η ερευνήτρια βρήκε πολύ ενδιαφέρουσα την απάντηση ενός γονέα, ο οποίος είπε πως εάν κάποια δασκάλα κάνει το μάθημα στη γλώσσα των Ρομά, τότε τα παιδιά θα νιώθουν σαν να τους μιλάει η μητέρα τους ή ο πατέρας τους. Αυτός είναι ακριβώς ένας από τους λόγους που πολλοί ειδικοί τονίζουν την σημασία της διδασκαλίας στην μητρική γλώσσα. Δημιουργεί ένα κλίμα ασφάλειας και οικειότητας στα παιδιά, πράγμα που ευνοεί τη μάθηση τους.

«Μπορεί, ναι. Να τα καταλαβαίνανε καλύτερα. Θα νόμιζε δηλαδή ότι θα της μιλάω εγώ, η μάνα της, ο πατέρας της. Κατάλαβες;» (Γ4)

Οι υπόλοιποι γονείς απάντησαν πως θα ήθελαν στο σχολείο να διδάσκονται όλα τα μαθήματα στα Ελληνικά. Εξήγησαν πως θεωρούν ότι τα παιδιά δεν θα μάθουν καλά την ελληνική γλώσσα εάν κάποια μαθήματα γίνονταν στη μητρική τους. Προτεραιότητα τους είναι να μάθουν να μιλάνε και να διαβάζουν καλά ελληνικά, καλύτερα από τους γονείς τους. Διευκρίνισαν πως τη μητρική τους γλώσσα θα συνέχιζαν να την μιλάνε όταν βρίσκονται στην κοινότητά τους.

«Ντάξει, μιλάνε και τη δικιά μας γλώσσα αλλά θέλω να μάθουνε και τα παιδιά μου όλα. Όπως μιλάτε και εσείς. Να μιλήσουνε και δυο κουβέντες παραπάνω για παράδειγμα. Για να μιλήσουνε, πιο καλύτερα να μιλήσουνε τα Ελληνικά, γιατί μαρέσουνε, γιατί τώρα άμα

βγαίνουνε παράδειγμα ο γιος μου, βγαίνει έξω τώρα και δεν ξέρει τα δικά μας τα ελληνικά και μιλάει τα τσιγγάνικά, εγώ δεν θέλω και τόσο πολύ τα τσιγγάνικα». (Γ9)

- **Πιστεύεις ότι υπάρχει κάτι το οποίο θα μπορούσε να το κάνει διαφορετικά το σχολείο/ο διευθυντής/ο δάσκαλος που θα μπορούσε να βοηθήσει τα παιδιά της κοινότητας σας να μην διακόπτουν το σχολείο;**

Έξι από τους γονείς απάντησαν πως ήταν ευχαριστημένοι από το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς και πως δεν πιστεύουν πως οφείλονται εκείνοι για την σχολική αποφυγή/αποτυχία των παιδιών της κοινότητας. Ένας γονέας, ενώ στην αρχή απάντησε και αυτός ότι δεν θα άλλαζε κάτι στη συνέχεια εξέφρασε τον εκνευρισμό του για ένα πρόγραμμα γευμάτων στο οποίο συμμετέχει το σχολείο των παιδιών του. Είπε πως δίνουν στα παιδιά συνέχεια τα ίδια γεύματα. Ο ίδιος δεν έχει να προσφέρει στα παιδιά του αρκετό φαγητό και πιστεύει πως εάν έδιναν μεγαλύτερη ποικιλία φαγητών στα παιδιά, τότε εκείνα θα είχαν μεγαλύτερο κίνητρο να πάνε στο σχολείο.

«Όχι δηλαδή να δίνουν τα ίδια και τα ίδια. Ένα γάλα ένα αυτό, κάτι να πιούνε. Τώρα εγώ έδωσα ένα κρουασάν και μια μπουσκέτα, θα χορτάσουν αυτοί μέχρι το πρωί; Όμως είπε η δασκάλα, μην τους δίνεις φαΐ. Όλο τα ίδια και τα ίδια, μακαρόνια, μπιφτέκια και αυτό... Δεν θέλουν ένα γάλα; Ένα αυτό; Κάτι πιο ωραίο. Θα γλυκαίνουν μετά τα παιδιά για να πάνε». (Γ3)

Άλλος γονέας εξήγησε στην ερευνήτρια πως δεν είχε μέσο μεταφοράς για να πηγαίνει το παιδί του στο νηπιαγωγείο. Λόγω της μικρής ηλικίας του δεν ήθελε να το στέλνει με τα πόδια μαζί με τα υπόλοιπα παιδιά, τα οποία πηγαίνουν με τα πόδια και η ιδανική λύση θα ήταν το σχολείο να μπορούσε να μεταφέρει τα παιδιά. Συνέχισε πως δεν θα στείλει το παιδί στο νηπιαγωγείο εάν δεν έβρισκε κάποιο μεταφορικό μέσο. Σε πολλές κοινότητες Ρομά η μετακίνηση προς και από το σχολείο αποτελεί σημαντικό πρόβλημα στην εκπαιδευτική τους πορεία. Επειδή οι κοινότητές τους είναι συχνά αποκομμένες από τα σπίτια των μη Ρομά, είναι ταυτόχρονα αποκομμένοι από τα σχολεία. Δυστυχώς πολλοί δεν διαθέτουν δικό τους μεταφορικό μέσο και οι γυναίκες είναι σπάνιο να κατέχουν άδεια οδήγησης. Επιπλέον, οι γονείς που διαθέτουν μεταφορικό μέσο συνήθως εργάζονται για πολλές ώρες της ημέρας και πρέπει να διακόπτουν την εργασία τους για να παραλάβουν τα παιδιά τους από το σχολείο.

Ο επόμενος γονέας αντιμετώπιζε πρόβλημα με γιο του για όλα τα χρόνια που βρισκόταν αυτό στο σχολείο. Δυστυχώς τα παιδιά Ρομά συχνά τσακώνονται έντονα μεταξύ τους στα σχολικά διαλλείματα και σε πολλές περιπτώσεις τραυματίζονται σοβαρά. Ο συγκεκριμένος γονέας εξέφρασε την μεγάλη του δυσαρέσκεια για αυτό το θέμα. Κατά την γνώμη του δεν υπήρχε αρκετά καλή επίβλεψη των παιδιών την ώρα του διαλλείματος, με αποτέλεσμα το παιδί του συνεχώς να τσακώνεται και να τραυματίζεται. Βρισκόταν σε συχνή επικοινωνία με την διευθύντρια για το συγκεκριμένο ζήτημα αλλά το θέμα δεν είχε λυθεί. Πολλές φορές σταματούσε να φέρνει το γιο του στο σχολείο για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πράγμα που δημιουργούσε προβλήματα στην μάθηση του.

«Σαν την άλλη φορά που τον πήγαν και το πλακώσανε στο ζύλο. Έτσι είναι τα πράγματα αυτά; Για αυτό δεν θέλω να στείλω τα παιδιά μου στο σχολείο... Είμαι 43 χρονώ και τα ξέρω όλα τι γίνονται στα σχολεία και στα μεγάλα. Που πάνε Γυμνάσιο, που πάνε τα πάντα. Ξέρω τι γίνεται. Και τσιγάρα καπνίζουνε και χάπια παίρνουνε και χασίσι καπνίζουνε. Τα ξέρω.... Έτσι είναι; Αυτό είναι μαθαίνω γράμματα; Δεν μαθαίνουν έτσι γράμματα. Δεν έχει σειρά εκεί μέσα, δεν έχει τάξη». (Γ9)

Επιπλέον είχε δει έναν άλλον μαθητή να παρενοχλεί την κόρη του, με αποτέλεσμα να διακόψει και την δική της φοίτηση. Από τα λεγόμενά του η ερευνήτρια κατάλαβε πως ο συγκεκριμένος γονέας, είχε χάσει την εμπιστοσύνη του στην ικανότητα των εκπαιδευτικών να αντιμετωπίσουν αυτά τα προβλήματα. Οι άνθρωποι Ρομά πολλές φορές δεν εμπιστεύονται τις αρχές και άτομα υψηλών θέσεων, επειδή ακριβώς βλέπουν τα προβλήματα και οι ανησυχίες τους να μην βρίσκουν ανταπόκριση.

Κατά την άποψη της ερευνήτριας ο τελευταίος γονέας είχε την πιο ενδιαφέρουσα απάντηση. Εξήγησε πως δεν μπορεί να σκεφτεί κάτι το οποίο θα μπορούσε να κάνει το σχολείο διαφορετικά, καθώς ο ίδιος δεν γνωρίζει τίποτα για το πως πραγματοποιείται το μάθημα.

«Στο σχολείο όταν πάνε δεν βλέπω τι γίνεται. Ξέρει ο Β. τι γίνεται εκεί απάνω. Εγώ δεν το ξέρω τι γίνεται εκεί απάνω. Αν τον μαθαίνει γράμματα ή δεν τον μαθαίνει. Αυτό το ξέρει η δασκάλα και ο Β. Εγώ δεν το ξέρω». (Γ1)

Η ερευνήτρια στη συνέχεια των ρώτησε εάν θα ήθελε να συμμετέχει περισσότερο στην εκπαιδευτική πορεία του εγγόνου του. Εκείνος απάντησε πως θα το ήθελε, διότι πίστευε πως δεν είχε μάθει τίποτα ο εγγονός του και ο ίδιος θα μπορούσε να τον βοηθάει την ώρα του μαθήματος. Όπως διαβάζουμε και στην έρευνα, οι εθελοντές γονείς Ρομά μπορούν να επιδράσουν πολύ θετικά στην μάθηση των παιδιών τους. Μπορεί να μην έχουν την δυνατότητα να προσφέρουν ακαδημαϊκές γνώσεις στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά η πολιτισμική τους προσφορά είναι μεγάλη και έχει έντονη επίδραση στις επιδόσεις των παιδιών Ρομά. Είναι μια πρακτική που έχει πολύ θετικά αποτελέσματα αλλά δυστυχώς στην Ελλάδα το εργαλείο αυτό δεν αξιοποιείται.

- **Για ποιο λόγο πιστεύεις ότι πολλοί Ρομά δεν ολοκληρώνουν το σχολείο;**

Η απάντηση που επικράτησε στους περισσότερους γονείς είναι ο γάμος. Έξι από αυτούς απάντησαν πως όταν κάποιο παιδί παντρευτεί τότε σταματάει το σχολείο. Είναι πολύ συχνό φαινόμενο τα αγόρια στην ηλικία των 15-16 και τα κορίτσια στα 12-14, να παντρεύονται είτε με τη υποστήριξη των γονέων τους είτε χωρίς αυτήν.

«Εμείς που ήμαστε εδώ όλοι Ρομά, όταν μεγαλώνουν τα παιδιά, αγαπιόνται, κλέβονται. Μετά εμείς τι θα κάνουμε; Θα τα χωρίσουμε; Δεν μπορούμε... Μεγαλώνουν που κάνουν τέτοια πράγματα, δηλαδή που δεν πάνε μετά σχολείο. Όταν παντρεύεσαι, θα πας σχολείο;» (Γ3)

Τρεις γονείς είπαν πως πέρα από τον γάμο, αποφασίζουν να διακόπτουν το σχολείο για τις κόρες τους, επειδή φοβούνται ότι θα τις παρενοχλήσουν ή θα τις «κλέψουν».

Άλλοι δυο απάντησαν πως οι τσακωμοί κάνουν τα παιδιά να σταματούν το σχολείο. Η σωματική βία είναι δυστυχώς μια σκληρή πραγματικότητα στις οικογένειες Ρομά, ιδιαίτερα στην συγκεκριμένη κοινότητα των Άνω Λιοσίων. Τα παιδιά πολλές φορές είναι εξαιρετικά βίαια το ένα με το άλλο. Αποτέλεσμα αυτού είναι, είτε επειδή τα ίδια φοβούνται είτε επειδή το αποφασίζουν οι γονείς, σταματούν να πηγαίνουν στο σχολείο.

«Γιατί να τα στείλουμε, δεν θέλουμε προβλήματα. Κατάλαβες; Άμα το παιδί το χτυπήσουν; Κάπου στο κεφάλι; Ξύλο, μαλώνουν τώρα. Να χτυπήσει, άμα γίνει καμία ζημιά, τι θα κάνει; Κατάλαβες; Αυτά σκεφτόμαστε καμία φορά και δεν τα στέλνουμε». (Γ4)

Δυο από τα δείγματα εξήγησαν πως πολλές φορές οι Ρομά δεν ολοκληρώνουν το σχολείο επειδή οι γονείς των παιδιών δεν μπορούν να τα βοηθήσουν ή δεν θέλουν να τα βοηθήσουν. Τα παιδιά Ρομά πέρα από όλες τις δυσκολίες που συναντούν την ώρα του μαθήματος, όπως η γλώσσα, οι διακρίσεις, ο ρατσισμός κα, όταν γυρνούν στο σπίτι δεν έχουν κάποιον που μπορεί να τους βοηθήσει με τα μαθήματά τους, καθώς οι περισσότεροι γονείς είναι αναλφάβητοι. Στις περισσότερες περιπτώσεις των παιδιών της κοινότητας αυτής, δεν έχουν στο σπίτι τους μια καρέκλα και ένα γραφείο στο οποίο μπορούν να μελετήσουν αλλά ούτε και ηλεκτρικό ρεύμα και φως. Ακόμα, πολλοί γονείς φαίνεται να μην ενδιαφέρονται για την μάθηση των παιδιών τους, καθώς ακόμα δεν μπορούν να αναγνωρίσουν την αξία της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα είπαν:

«Ο πατέρας μου δεν ξέρει γράμματα, η μάνα μου δεν ξέρει γράμματα. Πως θα μάθω εγώ μόνη μου στο σπίτι; Φάε το φαΐ σου μου λέγανε. Έτρωγα το φαΐ μου». (Γ6)

«Εξαρτάται και από τις μάνες. Εγώ σηκώνομαι το πρωί 7 η ώρα, βάζω το ζυπνητήρι, σηκώνομαι, από το βράδυ τα πλένω τα παιδιά, τα φοράω τα ρούχα, το πρωί το τοστ, τις ετοιμάζω. Έρχεται η ώρα 8, 8:30. Τα πάω στο σχολείο. Είναι εξαρτάται και από τη μάνα, άμα θα κοιμηθεί η μάνα δεν θα πάνε τα παιδιά σχολείο. Να πει: «Έλα, πάμε, φόρεσε τα παπούτσια, να πλύνουν το σώμα του». Αυτό είναι. Άμα θα κοιμηθεί η μάνα θα πάνε τα παιδιά σχολείο; Εξαρτάται τι μάνα είναι. Αυτό». (Γ8)

Ένας γονιός υποστήριξε πως τα παιδιά Ρομά δεν έχουν τετράδια και μολύβια αλλά πολύ συχνά ούτε καθαρά ρούχα ή παπούτσια. Αυτό κάνει τα υπόλοιπα παιδιά να τα κοροϊδέψουν, με αποτέλεσμα να νιώθουν μειονεκτικά και ντροπή και να μην θέλουν να πηγαίνουν στο σχολείο. Η ερευνήτρια, πολλές φορές στην εργασία της στην κοινότητα αυτή, έβλεπε παιδιά να χάνουν μέρες σχολείου επειδή δεν είχαν παπούτσια να φορέσουν.

Τέλος, ένας γονέας είπε πως τα παιδιά φταίνε που δεν ολοκληρώνουν το σχολείο. Εξαρτάται από τα ίδια δηλαδή εάν θέλουν να συνεχίζουν να πηγαίνουν ή όχι.

«Δεν υπάρχουν όλα τα ίδια μυαλά με το κόσμο. Υπάρχει διαφορετικό μυαλό. Εγώ το έχω κόψει έκτη δημοτικού. Τώρα τα παιδιά μου θα πάνε νηπιαγωγείο, να το τελειώσουν. Και τώρα βλέπουμε. Αν δεν τους αρέσει, δεν μπορώ εγώ να τους πιέσω». (Γ7)

5. Συμπεράσματα και προτάσεις

Ανακεφαλαιώνοντας, στον τομέα της εκπαίδευσης ο πληθυσμός των Ρομά αντιμετωπίζει μέχρι και σήμερα πολλές δυσκολίες. Λόγω της ιστορίας, της κουλτούρας και του τρόπου ζωής τους, ζουν ακόμα αποκομμένοι από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Όταν έρχονται σε επαφή με το εκπαιδευτικό και διοικητικό προσωπικό των σχολείων οι γονείς αλλά και τα παιδιά, η επικοινωνία τους αποδεικνύεται περίπλοκη. Οι εκπαιδευτικοί στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι Ρομά, επομένως όταν έρχονται σε επαφή με τον συγκεκριμένο πληθυσμό, επικοινωνούν με κάποιον με διαφορετικό υπόβαθρο, κουλτούρα, γλώσσα και τρόπο ζωής. Μιλάμε δηλαδή πλέον για διαπολιτισμική επικοινωνία.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η διαπολιτισμική επικοινωνία, πρέπει να ληφθούν υπόψη οι διαστάσεις της, που είναι η αντιληπτική διαδικασία, η λεκτική και η μη λεκτική επικοινωνία. Όλα αυτά επηρεάζουν την επικοινωνία με άτομα διαφορετικού πολιτισμού. Η Ελλάδα ιδιαίτερα, είναι μια πολυπολιτισμική χώρα και μέσα σε αυτήν εντάσσονται και οι άνθρωποι Ρομά. Οι Ρομά είναι πληθυσμός που δέχθηκαν έντονη καταδίωξη από τους φορείς της εξουσίας ανά τους αιώνες. Αυτό τους ανάγκασε να γίνουν νομαδικός πληθυσμός και να μην έχουν την ίδια πρόσβαση στην εκπαίδευση όσο τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι στη χώρα μας το 52% των Ρομά άνω των 16 δηλώνουν αναλφάβητοι (Μπουρίκος, 2016).

Στη βιβλιογραφική ανασκόπηση παρουσιάστηκαν οι απόψεις των γονέων Ρομά για την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς των παιδιών τους, όπως και οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τις οικογένειες Ρομά. Από τη σύγκριση των απόψεων τους γίνεται φανερό πως δεν υπάρχει ουσιαστική επικοινωνία μεταξύ των δυο ομάδων και αποδεικνύει την πεποίθηση των ειδικών πως η έλλειψη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης των δασκάλων διακινδυνεύει στερεοτυπικές και ρατσιστικές αντιλήψεις για μειονοτικές ομάδες. Επιπλέον, εξετάστηκε η έννοια της συμπερίληψης των Ρομά στην εκπαίδευση, παρουσιάζοντας κακές πρακτικές που κάνουν την συμπερίληψη πιο δύσκολη αλλά και καλές πρακτικές που την κάνουν ευκολότερη.

Για τη διερεύνηση του θέματος έγινε ποιοτική έρευνα, προκειμένου να εξεταστούν με λεπτομέρεια και σε βάθος οι απόψεις και οι εμπειρίες των γονέων Ρομά για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Οι γονείς απάντησαν στις ερωτήσεις με πολύ προθυμία.

Μέσα από τα λεγόμενα αποδείχθηκε πως αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα με πολλούς άλλους γονείς Ρομά ανά τον κόσμο. Κανένας από τους γονείς δεν είχε ολοκληρώσει το Δημοτικό σχολείο και όλες οι γυναίκες είχαν διακόψει τη φοίτηση τους λόγω παρενόχλησης που δέχθηκαν ή επειδή παντρεύτηκαν. Ευχάριστο ήταν το γεγονός πως οι περισσότεροι γονείς επιθυμούν τα παιδιά τους να ολοκληρώσουν το σχολείο και έχουν έρθει κάποια στιγμή σε επαφή με τους δασκάλους των παιδιών τους. Αξίζει να σημειωθεί πως ενώ όλοι οι γονείς απάντησαν πως νιώθουν ότι μπορούν να επικοινωνούν τους προβληματισμούς τους στους δασκάλους, τα λεγόμενά τους στη συνέχεια απέδειξαν πως υπάρχει δυσπιστία προς αυτούς. Όπως φανερώνει και η βιβλιογραφία, οι γονείς φοβούνται για τις κόρες τους όταν αυτές βρίσκονται στο σχολικό περιβάλλον. Κάποιοι από τους γονείς είπαν πως δεν θα επιτρέψουν στις κόρες τους να συνεχίζουν το σχολείο όταν φτάσουν στην εφηβική ηλικία, λόγω του ότι φοβούνται ότι θα τις παρενοχλήσουν ή ότι θα τις «κλέψουν». Ένα ακόμα θέμα στο οποίο φαίνεται ότι οι γονείς δεν εμπιστεύονται τους εκπαιδευτικούς είναι στους τσακωμούς των παιδιών. Πολλοί γονείς εξέφρασαν πως φοβούνταν για τη σωματική ακεραιότητα των παιδιών τους όσο αυτά βρίσκονται στο σχολείο. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός πως κανένας από τους 10 γονείς δεν είχε επικοινωνήσει ποτέ με γονιό εκτός της κοινότητάς τους. Τέλος, κατά την άποψη των γονέων οι γάμοι των Ρομά σε μικρή ηλικία αποτελούν τον βασικό λόγο για τον οποίο δεν ολοκληρώνουν το σχολείο. Υπάρχει η αντίληψη στους γονείς πως δεν μπορούν να ελέγξουν τα παιδιά τους και εάν αυτά δεν θέλουν να συνεχίσουν το σχολείο, είτε για να παντρευτούν είτε για κάποιο άλλον λόγο, τότε δεν μπορούν να κάνουν κάτι για αυτό.

Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Η ερευνήτρια, κατά τη διάρκεια της εργασίας της με τη συγκεκριμένη κοινότητα Ρομά, έχει δει περιπτώσεις κοριτσιών ακόμα και στην ηλικία των 12-13 να παντρεύονται ή να κάνουν το πρώτο τους παιδί. Πρόκειται για καταστάσεις που δε θα περίμενε να αντικρίζει κανείς στην Ευρώπη του σήμερα. Έρευνες με θέμα τους γάμους στους Ρομά, τη προστασία των κοριτσιών Ρομά και τι αντίκτυπο έχει αυτό στην εκπαίδευσή τους θα ήταν μεγάλης σημασίας. Επιπλέον υπάρχει ανάγκη για μελλοντικές έρευνες πάνω σε γονείς Ρομά που στέλνουν τα παιδιά τους στον παιδικό σταθμό και στο νηπιαγωγείο, όπως και σε παιδαγωγούς/νηπιαγωγούς που έχουν παιδιά Ρομά στις τάξεις τους. Το ποσοστό Ρομά που

φοιτούν στην προσχολική αγωγή είναι εξαιρετικά μικρό και θα ήταν μεγάλου επιστημονικού ενδιαφέροντος να ερευνηθούν οι περιπτώσεις αυτές. Ένα ακόμη ενδιαφέρον θέμα για επιστημονική έρευνα είναι ο αντίκτυπος της πανδημίας Covid-19 στην εκπαίδευση των παιδιών Ρομά. Τα παιδιά Ρομά αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες και διακρίσεις κατά τη περίοδο αυτή και τα μέτρα προστασίας κατά του ιού είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην εκπαίδευση τους.

Κλείνοντας, ίσως η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετώπισε η ερευνήτρια στην διεκπεραίωση της έρευνας είναι ότι και η ίδια ήρθε αντιμέτωπη με τους περιορισμούς της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Δεν μπορεί να είναι σίγουρη εάν στις συνεντεύξεις, τα δείγματα κατανοούσαν σε απόλυτο βαθμό τις ερωτήσεις. Ένας από τους γονείς ανέφερε πως ενώ καταλαβαίνει την ελληνική γλώσσα, δυσκολεύεται να εκφράζεται σε αυτήν. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στις ερωτήσεις που είχαν να κάνουν με την κουλτούρα των Ρομά, οι απαντήσεις τους δείγματος έδειξαν στην ερευνήτρια πως δεν καταλάβαιναν την έννοια της λέξης. Επομένως θα ήταν χρήσιμο στην συγκεκριμένη και σε μελλοντικές ποιοτικές έρευνες να υπάρχει κάποιος μεσολαβητής Ρομά ή μεταφραστής, ώστε να έχουν την δυνατότητα οι συνεντευξιζόμενοι να απαντούν στην μητρική τους γλώσσα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσσες αναφορές

Ανδρουλιδάκη, Κ. (2019). Διαπολιτισμική Επικοινωνία στα πλαίσια του σχολείου. *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης*, 9, 89-100. <http://dx.doi.org/10.12681/edusc.3107>

Αποκάλυψη: 577.000 νόμιμοι μετανάστες, από 150 χώρες, ζουν στην Ελλάδα! (2016, Δεκέμβριος 16). *Iefimerida*. Ανακτήθηκε 10, Δεκεμβρίου, 2020 από <https://www.iefimerida.gr/news/307859/apokalypsi-577000-nomimoi-metanastes-apo-150-hores-zoyn-stin-ellada>

Καγκά, Ε., (2002). Διαπολιτισμική επικοινωνία και διαθεματικότητα: Όψεις και προοπτικές στην Ευέλικτη Ζώνη, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ.6, σ.91-96. Ανακτήθηκε 22, Ιανουαρίου, 2021 από http://proteas.csd.auth.gr/diapolis_files/drasi9/ypodراسi9.2b/1vathmia/keimena/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1.pdf

Καραμάνου, Α. (2016). Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός;. *Κύκλος Ιδεών*. Ανακτήθηκε από <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>

Μουσένα Ε. (2021). *Επικοινωνία και Προφορικότητα στην Εκπαίδευση: Προγράμματα και Παιδαγωγικές Πρακτικές*. Gutenberg. Αθήνα.

Μουσένα, Ε. (2010). Πλαίσιο επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικών και γονέων στην προσχολική αγωγή. Στον Θ. Γούπος. *Προσεγγίσεις και Πρακτικές για τη Σχολική Τάξη και το Εκπαιδευτικό Έργο*. (σσ. 171-180). Αθήνα: ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ.

- Νικολάου, Γ. (2006). Διαπολιτισμική επικοινωνία στη σχολική τάξη. Ιωάννινα: Επιστημονική επετηρίδα Π.Τ.Δ.Ε., 2006. Ανακτήθηκε από <https://edulll.ekt.gr/edulll/bitstream/10795/260/2/260.pdf>
- Παπαδοπούλου, Β. (2008). Διαπολιτισμική επικοινωνία στο σχολείο και τη σχολική τάξη. Στο Ζ. Παπαναούμ (επιμ.), *Οδηγός επιμόρφωσης: Διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή*, Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία, 53-65. Ανακτήθηκε 9, Δεκεμβρίου, 2020 από https://www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/program/defteri_glossa/synedrio/dimosieuseis/odigos_epimorfosis_diapolitismiki.pdf
- Συμεού, Λ., & Καραγιώργη, Γ. (2015). *Η ένταξη των Ρομά στο ελληνοκυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα* [The inclusion of Roma in the Greek-Cypriot educational system]. Ανακτήθηκε 20, Δεκεμβρίου, 2020 από https://www.researchgate.net/publication/277774905_E_entaxe_ton_Roma_sto_el_lenokypriako_ekpaideutiko_systema_The_inclusion_of_Roma_in_the_Greek-Cypriot_educational_system
- Χατζησσαβίδης, Σ. (2007). Οι Ρομά στην ιστορία της ανθρωπότητας και στην Ελλάδα . Στο Χ. Γ. Βασιλική Γιακουμάκη, *Ετερότητα στη Σχολική Τάξη και Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας και των Μαθηματικών: η περίπτωση των Τσιγγανοπαίδων* (σσ. 39-63). Αθήνα: Επτάλοφος. Ανακτήθηκε 20, Δεκεμβρίου, 2020 από <https://docplayer.gr/8810424-Eterotita-sti-sholiki-taxi.html>

Ξενόγλωσσες

- Aguiar, C., Silva, C., Guerra, R., Rodrigues, R., Ribeiro, L., Pastori, G., Leseman P. & the ISOTIS research team (2020) *Early interventions tackling inequalities experienced by immigrant, low-income, and Roma children in 8 European countries: a critical overview*, European Early Childhood Education Research Journal, 28:1, 58-76, DOI: [10.1080/1350293X.2020.1707363](https://doi.org/10.1080/1350293X.2020.1707363)
- Bojadjieva, A. & Kushen, R. (2014). *Decade Intelligence Report. Factors for Success or Failure of Roma Inclusion Projects*. Budapest: Decade of Roma Inclusion

- Secretariat Foundation. Retrieved from http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9765_file1_decade-intelligence-report.pdf
- Council of Europe. Country Profile. (2021) Retrieved from [https://pjp-eu.coe.int/en/web/access-to-justice-for-roma-women/greece#{%2242239786%22:\[0\]}](https://pjp-eu.coe.int/en/web/access-to-justice-for-roma-women/greece#{%2242239786%22:[0]})
- Flecha, R. & Soler, M. (2013) *Turning difficulties into possibilities: engaging Roma families and students in school through dialogic learning*, Cambridge Journal of Education, 43:4, 451-465, DOI: [10.1080/0305764X.2013.819068](https://doi.org/10.1080/0305764X.2013.819068)
- Galindo, C., & Sheldon, S. B. (2012). *School and home connections and children's kindergarten achievement gains: The mediating role of family involvement*. Early Childhood Research Quarterly, 27, 90–103. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S088520061100038X?via%3Dihub>
- Klaus, S. and Siraj, I. (2020) 'Improving Roma participation in European early childhood education systems through cultural brokering'. *London Review of Education*, 18 (1): 50–64. <https://doi.org/10.18546/LRE.18.1.04>
- Kyuchukov H., Kaleja, M. & Samko M. (2015) *Roma parents as educators of their children*, *Intercultural Education*, 26:5, 444-448, DOI: [10.1080/14675986.2015.1093740](https://doi.org/10.1080/14675986.2015.1093740)
- Kyuchukov, H. & New, W. (2016) *Diversity vs. equality: Why the education of Roma children does not work*, *Intercultural Education*, 27:6, 629-634, DOI: [10.1080/14675986.2016.1259093](https://doi.org/10.1080/14675986.2016.1259093)
- Luciak, M. & Liegl, B. (2009) *Fostering Roma students' educational inclusion: a missing part in teacher education*, *Intercultural Education*, 20:6, 497-509, DOI: [10.1080/14675980903448544](https://doi.org/10.1080/14675980903448544)
- Motoc, C. (23 April 2015). *The Roma in Europe: 11 things you always wanted to know but were afraid to ask*. Amnesty International. Retrieved from

- <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2015/04/roma-in-europe-11-things-you-always-wanted-to-know-but-were-afraid-to-ask/>
- Mousena, E. & Sidiropoulou, T. (2018). Oral Communication Skills and Pedagogy. In O. Bernad-Cavero, N. Llevot-Calve. *New Pedagogical Challenges in the 21st Century: Contributions of Research in Education*. (pp 231-247). London: IntechOpen.
- Mousena, E., & Raptis, N. (2021). Beyond Teaching: School Climate and Communication in the Educational Context. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 21(2), 98-110.
- Nikolaou, G. (2009) *Teacher training on Roma education in Greece: a discussion about the results of INSETRom experience in two Greek schools*, *Intercultural Education*, 20:6, 549-557, DOI: [10.1080/14675980903448585](https://doi.org/10.1080/14675980903448585)
- O’Nions, H. (2010) *Different and unequal: the educational segregation of Roma pupils in Europe*, *Intercultural Education*, 21:1, 1-13, DOI: [10.1080/14675980903491833](https://doi.org/10.1080/14675980903491833)
- Peček, M., Čuk, I. & Lesar, I. (2008) *Teachers’ perceptions of the inclusion of marginalised groups*, *Educational Studies*, 34:3, 225-239, DOI: [10.1080/03055690701811347](https://doi.org/10.1080/03055690701811347)
- Posavec, K. & Hrvatic, N. (2000) *Intercultural education and Roma in Croatia*, *Intercultural Education*, 11:1, 93-105, DOI: [10.1080/14675980050005424](https://doi.org/10.1080/14675980050005424)
- Renzi, L. (2021). *Roma People in Europe: A Long History of Discrimination*. Retrieved from https://www.socialwatch.org/sites/default/files/Eu_SW2010_Roma_eng.pdf
- Sime, D., Fassetta, G. & McClung, M. (2018) *‘It’s good enough that our children are accepted’: Roma mothers’ views of children’s education post migration*, *British Journal of Sociology of Education*, 39:3, 316-332, DOI: [10.1080/01425692.2017.1343125](https://doi.org/10.1080/01425692.2017.1343125)
- Symeou, L., Luciak, M. & Gobbo, F. (2009) *Teacher training for Roma inclusion: implementation, outcomes and reflections of the INSETRom project*, 20:6, 493-496, DOI: [10.1080/14675980903448528](https://doi.org/10.1080/14675980903448528)

The Roma - Europe's forgotten people. (not dated). Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/portal/the-roma-europe-forgotten-people>

UNESCO (2021). *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. Retrieved 5, February, 2021 from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427/PDF/098427eng.pdf.multi>

Ziomas, D., Bouzas, N., & Spyropoulou, N. (2011). *Promoting the social inclusion of Roma: A study of national policies—Greece*. Athens: Institute of Social Policy National Centre for Social Research. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8971&langId=en>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ – Δείγμα Συνεντεύξεων

Γονέας

Ερευνήτρια: Πρώτα θα σε ρωτήσω για εσένα. Εσύ πήγες σχολείο καθόλου;

Γ2: Μικρή, πολύ μικρή.

Ερευνήτρια: Θυμάσαι πόσο χρονών ήσουν; Δημοτικό; Σαν τον Τ.;

Γ2: Ναι. Και μετά σταμάτησα, δεν πήγα. Μεγάλωσα. Δεν πήγα.

Ερευνήτρια: Θυμάσαι πόσο καιρό πήγες; Ένα χρόνο;

Γ2: Πήγα! Και παραπάνω.

Ερευνήτρια: Θυμάσαι ποιες τάξεις ήταν;

Γ2: Πήγα πρώτη, μετά πήγα πιο μεγάλη. Μετά πήγαμε από κει στο άλλο σχολείο, όχι εδώ.

Ερευνήτρια: Α εδώ έχεις μεγαλώσει;

Γ2: Ναι, εδώ είμαι μεγαλωμένη. Η μάνα μου μένει πάνω στο μεγάλο σπίτι.

Ερευνήτρια: Α κατάλαβα. Και έχει εδώ κάτω σχολείο;

Γ2: Ναι, σχολείο μεγάλο. Μετά μεγαλώσαμε, ήτανε άντρες αυτά, δεν πήγαμε. Φοβήθηκε η μάνα μου, μην να πάω.

Ερευνήτρια: Θυμάσαι πόσο χρονών ήσουν όταν σταμάτησες;

Γ2: Ναι, ήμουν 13.

Ερευνήτρια: Α πήγες. Πήγες και Γυμνάσιο δηλαδή;

Γ2: Ναι πήγα και μετά σταμάτησα. Ήτανε τα παιδιά, άσε. Και δεν μου έστειλε η μάνα μου να πάω.

Ερευνήτρια: Πόσο χρονών παντρεύτηκες;

Γ2: Α τώρα, μικρή παντρεύτηκα.

Ερευνήτρια: Σταμάτησες το σχολείο και παντρεύτηκες δηλαδή;

Γ2: Παντρεύτηκα

Ερευνήτρια: Κατάλαβα

Γ2: Από το σχολείο πήρα τον άντρα μου, για να καταλάβεις τώρα. Και μετά έστειλα την μάνα του, να τη στείλουνε στη μάνα μου. Κάναμε αρραβώνες, αυτά, γάμο.

Ερευνήτρια: Ωραία. Και αυτός στο σχολείο σου πήγαινε;

Γ2: Και άντρας μου, ναι.

Ερευνήτρια: Και για πες πως ήταν; Σου άρεσε το σχολείο;

Γ2: Αμέ, πολύ.

Ερευνήτρια: Οι δασκάλες σου ήταν όλες καλές;

Γ2: Καλά, καλά.

Ερευνήτρια: Καμία κακή εμπειρία είχες;

Γ2: Όχι, όχι. Τίποτα.

Ερευνήτρια: Από παρέες και τέτοια;

Γ2: Ωραία ήμουνα. Τα κορίτσια. Όλα τα κορίτσια παντρευτήκανε εδώ. Οι φίλοι μου που πήγα σχολείο μικρή. Όλοι εδώ είναι παντρεμένοι. Η Α., αυτή, το μεγάλο σπίτι, εδώ μια κοπέλα η άλλη, άλλη πιο πάνω, η άλλη είναι πιο κάτω, οι φίλοι μου. Ήτανε πολύ ωραία. Όλα τα κορίτσια.

Ερευνήτρια: Ωραία, χαίρομαι. Τώρα για τον Τ. Πιστεύεις ότι είναι σημαντικό να πάει σχολείο ο Τ.;

Γ2: Ναι ναι, θέλω να πάει. Ναι είναι ωραία. Δεν μου είπανε τώρα κανένα παράπονο οι δασκάλες, αυτά. Ήτανε λίγο, δεν καταλαβαίνει.

Ερευνήτρια: Είπαν οι δασκάλες του ότι ηρέμησε λίγο.

Γ2: Ναι ηρέμησε, τώρα ηρέμησε θέλει μόνο του. Τώρα δεν πήγε από τη κοιλιά μωρέ. Το πόναγε η κοιλιά. Μην να κολλήσει τον άλλονε, είναι κρίμα τα παιδιά.

Ερευνήτρια: Έχεις σκεφτεί πράγματα που θέλεις ο Τ. να κάνει όταν μεγαλώσει; Θέλεις να τελειώσει το σχολείο, να κάνει όλες τις τάξεις;

Γ2: Αμέ. Να πάει και γυμνάσιο θέλω.

Ερευνήτρια: Ναι, και μετά;

Γ2: Μετά άμα θέλει να βγει. Άμα δεν θέλει, μη να βγει. Να πάει κανονικά το σχολείο του. Να μάθει κάτι ο Τ. Και τα δικά μου παιδιά πήγανε σχολείο. Ο Π., η Μ. Η Μ. ξέρει λίγο γράμματα. Και ο Π. λίγο, ξέρει.

Ερευνήτρια: Πότε σταματήσανε τα μεγάλα;

Γ2: Η Μ. ήθελε να πάει τώρα ακόμα. Εγώ δεν την άφησα να πάει. Δεν είναι καλά παιδιά εκεί. Άμα ήταν εδώ θα πήγαινε η Μ. Θέλει να πάει ακόμα. Τώρα τη σταμάτησα εγώ. Είναι 15 χρονών η Μ. Θα πάει 16.

Ερευνήτρια: Πάνω είναι και γυμνάσιο;

Γ2: Τώρα είναι. Τώρα δεν πάει η Μ., θα παντρευτεί η Μ. αύριο μεθαύριο.

Ερευνήτρια: Ο Π.; Και έναν πιο μεγάλο δεν έχεις;

Γ2: Έχω. Αυτό πήγε.

Ερευνήτρια: Πήγε μέχρι Γυμνάσιο;

Γ2: Ναι, ξέρει πολλά αυτός.

Ερευνήτρια: Έχεις γνωρίσει τη δασκάλα του Τ.;

Γ2: Όχι. Ακόμα.

Ερευνήτρια: Ούτε την διευθύντρια;

Γ2: Την διευθύντρια την ξέρω.

Ερευνήτρια: Α ναι; Άλλη χρονιά την είχες γνωρίσει;

Γ2: Ναι από τα παιδιά μου την γνωρίζω. Τον Χ. (δάσκαλος) τον γνωρίζω, η Α. (δασκάλα).

Ερευνήτρια: Δάσκαλος είναι;

Γ2: Δάσκαλος ναι, από τα παιδιά. Η Ρ.

Ερευνήτρια: Η Ρ.; Η διευθύντρια;

Γ2: Ναι. Που κάνει κουμάντο αυτή.

Ερευνήτρια: Γιατί είχες πάει να τη γνωρίσεις; Είχες πάει εσύ πάνω στο σχολείο;

Γ2: Πήγα ναι. Τις δασκάλους δεν ξέρω, του Τ. Ποια είναι, να πάω μέσα εκεί να τη γνωρίσω τη κοπέλα.

Ερευνήτρια: Τη κυρία Ρ. (διευθύντρια), είχες πάει να γράψεις τα παιδιά, όταν τη γνώρισες;

Γ2: Ναι. Ένα χαρτί θέλω, ένα αυτό, ένα τέτοιο για το Τ., μου δίνει αυτή. Ναι, τη γνωρίζω από τα άλλα παιδιά.

Ερευνήτρια: Είναι χρόνια δηλαδή η κυρία Ρ. (διευθύντρια);

Γ2: Ναι, ναι, ξέρω.

Ερευνήτρια: Καλή είναι ε;

Γ2: Ναι καλή είναι.

Ερευνήτρια: Και ο Μ. (συνερευνητής) μου λέει ότι είναι πολύ καλή.

Γ2: Είναι καλή. Και από τη Μ. ξέρω, και από τον Α., που πήγε ο Χ. σχολείο. Η Μ., η κόρη μου. Είναι και λίγο νευρική.

Ερευνήτρια: Α, καμία φορά έχει νεύρα;

Γ2: Πολύ.

Ερευνήτρια: Σου έχει νευριάσει ποτέ;

Γ2: Νευριάζει από τα παιδιά. Λέει ο Τ. δεν είναι καλός, φωνάζει λέει. Αλλά είναι μικρός ο Τ.. Θα προσπαθούμε να του βάλουμε λίγο μυαλό. Τώρα που πάει είναι πιο καλύτερα. Ήτανε πολύ μικρό.

Ερευνήτρια: Ήταν μικρούλης, ναι.

Γ2: Τώρα είναι 7 χρονών ο Τ.

Ερευνήτρια: Έχεις μιλήσει ποτέ με τη κυρία Ρ.(διευθύντρια) από το τηλέφωνο;

Γ2: Όχι.

Ερευνήτρια: Όταν μιλάς δηλαδή στη κυρία Ρ.(διευθύντρια), νιώθεις ότι σε ακούει;

Γ2: Άμα τη λέω, κυρία Ρ.(διευθύντρια) λέω, συγγνώμη λέω, πρέπει να προσέχεις λίγο το Τ., αυτό λέω. Κάτι θα κάνει το μωρό. Μωρά είναι λέω. Φωνάζει λίγο. Φεύγω εγώ. Πάω σπίτι. Δεν με πήρανε κανένα τηλέφωνο να μου πούνε ο Τ. δεν είναι καλός, φωνάζει, κάνει, όχι. Τώρα πάει πιο καλύτερα. Ε μεγαλώνει τώρα. Αυτό.

Ερευνήτρια: Άμα δηλαδή έχεις κάποιο πρόβλημα, πιστεύεις ότι η κυρία Ρ.(διευθύντρια) θα σε ακούσει;

Γ2: Ναι ναι. Ήτανε άρρωστος ο Τ., πήγα πάνω και λέω δεν μπορεί να έρθει πάνω ο Τ., έχει πρόβλημα. Το πονάει. Εντάξει. Με πιστεύει η κοπέλα αυτή. Μετά φεύγω, τη ρωτάω άμα είναι άρρωστος κάνει κάτι πάνω, κανα εμετό με παίρνει τα κορίτσια τηλέφωνο, πήγαινε να πάρεις τη Γ. να πάρει τον Τ. Πάω και τον παίρνω.

Ερευνήτρια: Ποιος σε παίρνει τηλέφωνο;

Γ2: Η κυρία Ρ.(διευθύντρια);

Ερευνήτρια: Α έχετε μιλήσει δηλαδή από το τηλέφωνο;

Γ2: Ναι ναι. Όχι εγώ, τα κορίτσια τα άλλα. Με λένε τα γειτόνοι, να πας να πάρεις τον Τ., έχει πρόβλημα.

Ερευνήτρια: Α κατάλαβα, έχει το δικό τους κινητό και σου λένε μετά εσένα.

Γ2: Ναι ναι.

Ερευνήτρια: Με άλλους γονείς από το σχολείο έχεις μιλήσει ποτέ;

Γ2: Όχι.

Ερευνήτρια: Πιστεύεις η κυρία Ρ.(διευθύντρια) ή οι δασκάλες από τα άλλα σου παιδιά ότι ξέρουν για το πως είστε εσείς οι Ρομά, για τις συνήθειες, την κουλτούρα; Πιστεύεις ότι ξέρουν;

Γ2: Αμέ δεν ξέρουνε; Ξέρουνε. Όλα τα παιδιά εκεί πάνε. Οι δικοί μας, τα Ρομά. Όλα πάνω πάνε. Αμέ δεν ξέρουνε; Ξέρουνε. Μιλάνε με τις μαμάδες, με τον πατέρα του, κανα πρόβλημα, κανα αυτό λένε για τα παιδιά.

Ερευνήτρια: Θα ήθελες εσύ στη τάξη να τους μιλάνε οι δασκάλες για εσάς, για τη γλώσσα των Ρομά, για τις συνήθειες, για τον τρόπο ζωής σας. Επειδή τώρα στο σχολείο δεν λένε τίποτα. Παρόλο που πάνω είναι πολλά παιδιά Ρομά, δεν τους λένε ας πούμε ότι εδώ στην Ελλάδα υπάρχουν τόσοι Ρομά, έχουν αυτήν την ιστορία. Θα σου άρεσε αυτό. Να μαθαίνει και για την Ελλάδα και για τα Ρομά;

Γ2: Αμέ, κανονικά να μαθαίνουνε. Να ξέρουν, θέλουν να διαβάσουν. Τώρα πάμε δρόμο, να διαβάσει ο Τ. έτσι έτσι έτσι μάνε έτσι να πάμε έτσι είναι πάνω, ωραία είναι. Και η Μ. δεν ήξερε και τώρα μαθαίνει μόνη με το μυαλό. Δεν ξέρει το όνομα του μπαμπά, δεν ξέρει, τώρα τα μαθαίνει. Και η κόρη μου η μεγάλη και ο γιος μου ο μεγάλος.

Ερευνήτρια: Αλλά για άλλα πράγματα για εσάς; Να μαθαίνουν δηλαδή και τα άλλα παιδιά για εσάς;

Γ2: Θέλω, να διαβάσουνε, να ακούσω και εγώ. Μ'αρέσουνε εμένα.

Ερευνήτρια: Πίστευες ότι θα ήταν πιο εύκολο για τον Τ. κάποια μαθήματα να γίνονται στην δικιά σας γλώσσα; Να μην γίνονται στα ελληνικά, να γίνονται στην δικιά σας γλώσσα;

Γ2: Αμέ, γιατί όχι. Και την δικιά σας θέλω και τη δικιά μας θέλω.

Ερευνήτρια: Να γίνονται και τα δύο;

Γ2: Άμα ξέρει ο Τ. να διαβάζει δικιά σας γλώσσα και τη δικιά μου. Είναι ωραία.

Ερευνήτρια: Σε εσάς έχει να γράψεις στη δικιά σας γλώσσα; Υπάρχουν γράμματα;

Γ2: Όχι, μόνο η δική σας.

Ερευνήτρια: Μόνο δηλαδή όταν μιλάς;

Γ2: Ναι ναι.

Ερευνήτρια: Αλλά εγώ πιστεύω ότι θα καταλάβαινε καλύτερα κάποια πράγματα άμα υπήρχαν δασκάλες που μιλούσαν τη δική σας γλώσσα.

Γ2: Δική μας γλώσσα; Ναι καταλαβαίνουν και τη δική μας και τη δικιά σας.

Ερευνήτρια: Πιστεύεις ότι το σχολείο, η κυρία Ρ.(διευθύντρια) και οι δασκάλες, υπάρχει κάτι που μπορείς να σκεφτείς, που θα μπορούσαν να κάνουν αλλιώς, για να είναι πιο εύκολο το σχολείο για τα παιδιά τα Ρομά.

Γ2: Ξέρω γω, τα κάνουν αυτοί. Δεν ξέρω, άμα το κάνουν αυτοί.

Ερευνήτρια: Δεν υπάρχει κάποιο πρόβλημα δηλαδή που να έχεις σκεφτεί εσύ που να λες άμα δεν το κάνανε αυτό ή άμα το κάνανε αλλιώς θα ήταν πιο εύκολο το σχολείο για τα παιδιά τα δικά μας.

Γ2: Ναι.

Ερευνήτρια: Έχεις σκεφτεί κάτι, σου έχει περάσει ποτέ κάτι από το μυαλό;

Γ2: Τίποτα.

Ερευνήτρια: Και η τελευταία ερώτηση, γιατί πιστεύεις ότι σταματάνε τόσο νωρίς το σχολείο τα παιδιά εδώ;

Γ2: Ξέρω γω; Εγώ δεν θέλω να σχολάσουνε αμέσως. Να σχολάσουνε 2,3. Τώρα το σταματάνε για το κορωνοϊό.

Ερευνήτρια: Άλλο ρωτάω, γιατί σταματάνε το σχολείο τόσο μικρά. Και δεν πάνε στο Γυμνάσιο, στο Λύκειο, στο Πανεπιστήμιο;

Γ2: Άμα μεγαλώνουν οι άντρες θέλουνε να πάνε. Οι γυναίκες μη να πάνε.

Ερευνήτρια: Γιατί δεν θέλουν να πάνε;

Γ2: Δεν θέλουν οι γυναίκες. Γίνονται πολλά στο σχολείο.

Ερευνήτρια: Τι; Για πες;

Γ2: Για αρραβώνες, για αγάπες, για αυτά. Μπορεί να πάρει η κόρη μου κανας παιδί, να φύγει από το σχολείο. Μπορεί μην να είναι καλός το παιδί, το δικό σου τώρα. Η κόρη μου είναι καλή, το δικό σου μην να είναι καλός. Θα το πάρει και θα φύγει.

Ερευνήτρια: Συμβαίνει αυτό δηλαδή; Τις παίρνουν;

Γ2: Αμέ! Εμείς γιατί τραβιόμαστε μετά άμα δεν είναι καλός ο γαμπρός.

Ερευνήτρια: Τις κλέβουν δηλαδή; Τα κορίτσια.

Γ2: Άμε.

Ερευνήτρια: Τα αγόρια, γιατί λες ότι σταματάνε;

Γ2: Ξέρω γω; Δεν θέλουνε να πάνε σχολείο. Μεγαλώνουνε και δεν θέλουν να πάνε. Ο δικό μου ο Τ. θέλει να πάει σχολείο. Να μεγαλώσει τώρα να πάει. Μη να παντρευτεί μικρός, δεν το θέλω να παντρευτεί. Να πάει 20, 21.

Ερευνήτρια: Τα άλλα σου τα αγόρια είναι παντρεμένα;

Γ2: Ο Π. δεν έχει γυναίκα.